

HİCRÎ IV. VE V. ASIRDAKİ HALKU'L-KUR'ÂN TARTIŞMALARININ BEYHAKÎ'NİN (Ö. 458/1066)

ESERLERİNE YANSIMASI

THE REFLECTION OF THE DISCUSSIONS ON THE CREATEDNESS OF THE QUR'AN (KHALQ AL-QUR'AN) IN THE FOURTH AND FIFTH HİJRİ CENTURIES ON AL-BAYHAQÎ'S (D. 458/1066) WORKS

Geliş Tarihi: 29.09.2022 Kabul Tarihi: 13.03.2023

✉ HALİL İBRAHİM DOĞAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-9644-5498

ibrahimseyh60@gmail.com

ÖZ

Halku'l-Kur'an meselesi, İslâm düşünce tarihinin öne çıkan tartışma konularından biridir. Hicri ikinci asırda bireysel olarak başlayan Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hakkındaki ihtilaflar, hicri üçüncü asırda mihne döneminde Abbâsi Devleti'nin resmî politikası hâline gelerek zirveye ulaşmıştır. Aynı asrın ortalarına doğru halku'l-Kur'an konusunda konuşmak yasaklanmış olsa da hicri dördüncü ve beşinci asırlarda gündemde kalmaya devam etmiştir. Bu çalışmada Beyhakî'nin (ö. 458/1066) yaşadığı dönemdeki halku'l-Kur'an tartışmalarına işaret edilmiş ve konuya yer verdiği eserleri incelenip onun halku'l-Kur'an'a yaklaşımı belirlenmiştir. Beyhakî, halku'l-Kur'an meselesini ilâhî sıfatlarla ilişkili olarak ele almış ve Allah'ın ezeli bir kelâm sıfatı olduğunu kabul etmiştir. Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünde olan Beyhakî, çoğunluğun benimsediği gibi Kur'an'ı okuma, yazma, ezberleme vb. insan fiillerinin yaratılmış olduğunu belirtmiştir. Ancak Beyhakî, mihne döneminde Kur'an'ı mahlûk olarak kabul ettiği için tenkid edilen râvilerin naklettiği rivayetlere hadis kitaplarında yer vermiştir. Bu yaklaşım hem kelâm hem de hadisle ilgili birçok kitabında halku'l-Kur'an meselesine değinen Beyhakî'nin mutedil bir yol takip ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Beyhakî, Halku'l-Kur'an, Mihne, Hicri IV. ve V. Asır.

ABSTRACT

The createdness of the Qur'an (Khalq al-Qur'an) has been one of the major topics of debate in the history of Islamic thought. The disputes about whether the Qur'an was created or not, which started individually in the second century of the Hijrah, reached its peak in the third century of the Hijrah during the Mihna period, becoming the official policy of the Abbasid State. Although it was forbidden to discuss the createdness of the Qur'an during the middle of the same century, it continued to be on the agenda in the fourth and fifth centuries. In this study, the discussions on the createdness of the Qur'an in the period when Bayhaqî (d. 458/1066) lived were pointed out, his related works were examined, and his approach to the createdness of the Qur'an was investigated. Bayhaqî addressed the issue of the createdness of the Qur'an from the perspective of the divine attributes and accepted that Allah possesses the eternal attribute of kalâm. Bayhaqî, who held the view that the Qur'an was not created, stated that human actions such as reading, writing, and memorizing the Qur'an were created, as the majority adopted. However, in his hadîth books, al-Bayhaqî cited the narrations conveyed by the narrators who were criticized in the mihna period as they considered the Qur'an as a creature. Globally considered, al-Bayhaqî, addressed the createdness of the Qur'an in many of his books on both kalâm and hadîth and followed a moderate path on this issue.

Keywords: Hadîth, al-Bayhaqî, the Createdness of the Qur'an, Mihna, the fourth and fifth Hijrî Centuries.

SUMMARY

One of the breaking points in the history of Islam is the discussion about the createdness of the Qur'ān. This is because there were serious discussions between the scholars who considered the Qur'ān as a creature and those who rejected this perspective. Those who rejected the createdness of the Qur'ān during the mihna period, which was a time of serious challenges, accused the other party of blasphemy, while those who accepted that the Qur'ān was created before/after the mihna period countercharged scholars who did not accept their perspective. Disputes over whether the Qur'ān is created arose sporadically in the second century of the Hijra with the influence of internal and external factors. Ongoing discussions about the createdness of the Qur'ān in this century became the official policy of the Abbasid State during the reigns of Caliph Māmūn (d. 218/833), Mu'tasim (d. 227/842) and Wāthiq (d. 232/847) and reached its peak in the third century. Although different reasons are cited for the mihna, in which people were questioned about whether they believed the createdness of the Qur'ān, it is often accepted that the mihna was a political move with a religious motive. Al-Mutawakkil (d. 247/861), who succeeded al-Wāthiq, first wanted to stay away from the disputes over the createdness of the Qur'ān, and then he forbade discussions on this issue, and the discussions came to an end in 237/851. The present study addressed the discussions on the createdness of the Qur'ān in the late fourth and fifth centuries, the period in which al-Bayhaqī lived, and it used document analysis to examine his works in which he addressed this issue, particularly al-Asmā' wa al-Sifat, al-I'tiqād, Shu'ab al-Imān, al-Sunan al-Kabir and Ma'rifat al-sunan wa-al-āthār. This analysis helped reveal his approach to the createdness of the Qur'ān. The aim of the research is not only to show that, even though the discussions about the createdness of the Qur'ān were banned after the mihna period, they continued in the fourth and fifth Hijrī centuries but also to show that this issue was included in the works written in this period, particularly in those written by al-Bayhaqī. It is possible to say that the present study is significant in terms of both the period in question and today. This is not only because there are no studies on the subject but also because the present study concluded that the createdness of the Qur'ān continued to be discussed both in the society and official contexts in the following centuries, although not as much as in the third century

Hijrî, and it revealed the point of view of al-Bayhaqî, one of the leading scholars of the Ahl-i Hadîth and the Shâfi'î madhab. The following conclusions were reached in the study: Al-Bayhaqî addresses this issue in relation to the divine attributes, one of the important factors in bringing the issue of createdness of the Qur'ân to the agenda, and the attribute of Allah's kalâm. He accepts that Allah has the ancient and eternal attribute of kalâm, and that this attribute is not like that of humans but continues forever. Al-Bayhaqî claims that the Qur'ân is composed of Allah's words and is not created, while he believes that the aspects related to human actions such as reading, writing and memorizing the Qur'ân are created, just like the majority of Islamic scholars, including Abū Hanîfa, Mālik b. Anas, al-Shāfi'î and al-Bukhārî. Remarkably, Al-Bayhaqî states that Ahmad b. Hanbal is misunderstood and stresses that he and Ahmad b. Hanbal think similarly about the createdness of the Qur'ân. However, Ahmad b. Hanbal is known to accept that no part of the Qur'ân was created. Al-Bayhaqî discusses the createdness of the Qur'ân in *al-Asmā' wa al-Sifat*, in which he mentions the names and attributes of Allah and in *al-I'tiqād*, which he wrote about the principles of creed in Ahl al-Sunnah. However, it is noteworthy that he addresses this issue under some headings in the sunan-type hadîth books he wrote. Because in the hadîth books written during and after the mihna period, narrators hardly discuss the subject in the same way as al-Bayhaqî did. Moreover, during the mihna process, he cited the narrations from the narrators who supported the createdness of the Qur'ân in his hadîth books. This indicates that, even though such narrators are rejected, al-Bayhaqî did not find it objectionable to report hadîths from them. In fact, many scholars who classified the hadîth books, including Ahmad b. Hanbal, included the narrations from the narrators who, like al-Bayhaqî, supported the idea of the createdness of the Qur'ân. The narrators, who were criticized as they supported the createdness of the Qur'ân, are cited in hadîth books. This shows that it was not a serious criticism, or such criticism was disregarded while reporting hadîths. Therefore, such a criticism should be considered based on the conditions and possibilities of the time.

GİRİŞ

İslâm tarihinde hicrî birinci asrın ilk yarısında Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, Cemel (36/656) ile Sıffin (37/657) savaşlarından sonra farklı grupların ortaya çıkması, fetihlerle birlikte diğer din ve medeniyetlerle karşılaşılması ve onlardan bir kısmının İslâm dinine girmesiyle Müslümanların arasında bazı konularda ihtilaflar yaşanmaya başlamıştır. Kader, kulların fiillerinin yaratılması, Allah'ın âhirette görülüp görülmemesi, büyük günah işleyenlerin durumu, şefaât, kabir azabı, ilâhî sıfatlar, Hz. Ali'nin fazileti gibi çeşitli konuların yanı sıra Kur'an'ın mahlûk olup olmaması da hicrî ikinci asırdaki tartışmalarda kendine yer bulmuş, hatta üçüncü asırda da aynı konular konuşulmaya devam etmiştir.¹ Ancak Abbâsî Devleti zamanında hicrî 218-232 yılları arasındaki mihne olaylarında öne çıkan konu halku'l-Kur'an meselesi olmuştur.² Bir inanç sorunu olarak görülen halku'l-Kur'an, mihne sürecinde Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyenlerin karşı tarafı küfürle suçlaması ve mihne öncesinde/sonrasında ise yaratıldığını kabul edenlerin bu şekilde düşünmeyenleri aynı şekilde itham etmesine neden olmuştur. Halku'l-Kur'an tartışmaları, Allah'ın sıfatları ile ilgili ihtilafların sonucunda hicrî ikinci asırda başlayıp mihne döneminde zirveye ulaşmış, mihnenin bitişinin akabinde bir müddet kesilse de daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Belli bir düşünce veya inanç sisteminin kabulünü sağlamak amacıyla yapılan dinî sorgulama³ manasındaki mihne kavramı, İslâm tarihinde Abbâsî Devleti'nde Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık'ın (ö. 232/847) hilafetlerinde yaşanan dönemle özdeşleşmiştir. Bu süreçte başta devlet kademesinde görevliler olmak üzere âlimler ve özellikle de hadisçiler,

¹ Mustafa Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 245-257.

² Bu durum, mihneyi başlatan Me'mûn'un mektuplarında da görülmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Taberî (Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1960), 8/631-646.

³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1414), 13/401-402.

Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda sorguya çekilmiş, bazıları hapsedilmiş, bir kısmına işkence edilmiş, hatta öldürülenler bile olmuştur.⁴

Mihne sürecinde daha çok halku'l-Kur'ân meselesini öne çıkaran Abbâsî halifelerinin böyle bir politika takip etmelerinin sebepleri noktasında farklı hususlar zikredilse de⁵ daha ziyade dinî içerikli siyasî bir hamle olduğu kabul edilmektedir. Çünkü bu olayda Arap-Mevâlî çekişmesinden dolayı Mevâlî zihniyetinde Arapların daha önce kendilerine yapmış oldukları uygulamalara karşılık verme düşüncesi bulunmaktadır.⁶ Ayrıca Halife Me'mûn, kendi döneminde toplumda görülen siyasal kaosun önüne geçebilmek için mihneye ihtiyaç duymuştur.⁷ Aslında Me'mûn'un mihneyi başlatmadaki gayesi ne ise Mütevekkil'in de mihneyi bitirmedeki amacı aynıdır. Mütevekkil, Abbâsî devletinin geleceğini korumak ve yönetimin Abbâsoğulları elinde kalmasını sağlamak için siyasî ortam gereği mihne uygulamalarına son vermiştir.⁸ Zira Me'mûn'un hilafetinin altıncı yılında (204/819) girebildiği Bağdat'ta devlet otoritesi zayıflamış, halifenin atadığı valilere karşı çıkmış ve şehrin ileri gelenleri yeni valiler tayin etmiştir.⁹ Hatta halku'l-Kur'ân görüşünü savunup yaymasından dolayı Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Me'mûn'nun hilafeti zamanında Bağdat'taki Rusâfe Mescidi'nde tövbe ettirilmek istenmiştir.¹⁰ Bağdat'ta yaşanan bu olaylar, mihnenin siyasî olduğunu göstermektedir. Mihne, Mısır bölgesi ve Basra, Kûfe, Dımaşk, Medine gibi Abbâsî Devleti'nin önde gelen şehirlerinde de uygulanmıştır.¹¹

⁴ Mihne olayı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû 'Alî Hanbelî b. İshâk eş-Şeybanî, *Kitâbü'l-Mihne*, thk. Mustafa b. Muhammed el-Hanbelî (Suudi Arabistan: Merkezü Meliki'l-Faysal, 2019); Walter M. Patton, *Ahmed Ibn Hanbel and The Mihne* (Leide: E.J.Brill, 1897); Fehmî Ced'an, *el-Mihne: Bahsun fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyâsi fi'l-İslâm* (Amman: y.y., 1989); Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 184-223; Muharrem Akoğlu, *Mihne Döneminde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006); Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015); Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne*, 46-327.

⁵ Bu sebepler için bk. Serdar Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 44-53.

⁶ Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 483.

⁷ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 117-118; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*, 39-55.

⁸ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 201, 205.

⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/543, 574.

¹⁰ Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Alî İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ'-Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ' (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 10/106.

¹¹ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/27.

Makalenin konusu, mihnedden sonra hicrî dördüncü ve beşinci asırda halku'l-Kur'ân'la ilgili tartışmalar ve eserlerinden hareketle bu dönemin önde gelen âlimlerinden Beyhakî'nin (ö. 458/1066) halku'l-Kur'ân meselesine yaklaşımıdır. Çalışmada doküman yöntemi kullanılarak Beyhakî'nin *el-Esmâ' ve's-sıfât*, *el-İ'tikâd*, *Şu'abu'l-îmân*, *es-Sünenü'l-kebîr*, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *Menâkibu's-Şâfiî* adlı kitapları esas alınarak halku'l-Kur'ân'la alakalı olan kısımlar incelenmiştir. Araştırmanın amacı, bu konuyla alakalı bir çalışma olmadığı için mihnedden sonra her ne kadar yasaklanmış olsa da halku'l-Kur'ân tartışmalarının hicrî dördüncü ve beşinci asırda devam ettiğini göstermek ve Beyhakî özelinde bu dönemde telif edilen eserlerde halku'l-Kur'ân meselesine yer verildiğini tespit etmektir. Çünkü Beyhakî hakkında farklı ilim dallarında çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da makalede ele alınan konu ile ilgili herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Ancak birkaç çalışmada dolaylı olarak halku'l-Kur'ân'la alakalı bazı hususlara kısaca temas edilmiştir. Mehmet Halife Doğan, Beyhakî'nin Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşünü zikrettikten sonra Allah'ın isimlerini sıralamış, halku'l-Kur'ân konusuna temas etmemiştir.¹² Eyüp Yiğit, Beyhakî'nin *el-İ'tikâd* kitabına dayanarak Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olmasına, “ol” emrinden hareketle Kur'an'ın mahlûk olmamasın ve Şâfiî'nin bu konudaki görüşüne işaret etmekle yetinmiştir.¹³ Halku'l-Kur'ân hakkında müstakil bir kitap yazan Serdar Demirel ise Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kebîr*'inde bu konuya temas ettiği yeri bir paragrafta ifade etmiştir.¹⁴ İslâm düşünce tarihinin kırılma noktalarından biri olan halku'l-Kur'ân meselesinin mihne döneminde en çok tartışılan konu olmasına rağmen iki asır sonra da bu tartışmanın devam ediyor olmasının belirlenmesi ve Ehl-i hadisin hicrî beşinci asır temsilcilerinden Şâfiî Beyhakî'nin konuya bakış açısının belirlenmesi, ilgili dönem açısından düşünüldüğünde araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Böylece bu konuda herhangi bir araştırmanın yapılmaması nedeniyle çalışmanın günümüz açısından da faydalı olacağı ifade edilebilir.

1. Hicrî IV. ve V. Asırdaki Halku'l-Kur'ân Tartışmaları

Halku'l-Kur'ân tartışmaları, ilâhî sıfatlarla ve özellikle Allah'ın kelâm sıfatıyla alakalıdır. Bu husus, Hz. Peygamber ile sahâbe döneminde

¹² Mehmet Halife Doğan, *Beyhakî'nin “Şuabü'l-İman” Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tetkiki* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 51-60. Bunun haricinde makaleyle ilgili M. Emin Yekdeş tarafından hazırlanan *Ebubekir el-Beyhaki'nin Kelam Sisteminde Allah'ın İsim ve Sıfatları* adlı bir çalışma da vardır (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997). Ancak bu çalışma hem YÖK'ün hem de ilgili üniversitenin veri tabanlarında bulunmamaktadır. Ayrıca temin edebilmek için bazı girişimlerde de bulunulmuş olup sonuç elde edilememiştir.

¹³ Eyüp Yiğit, *İmam Beyhakî'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 56-57.

¹⁴ Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 152.

gündeme gelmemiş, sonraki dönemlerin tartışma konusu olmuştur. Hicrî birinci asrın ikinci yarısı ile ikinci asırda Müslümanlar arasında yaşanan çeşitli konulardaki ihtilafların öne çıkanlarından biri, mihne döneminde insanların öncelikli olarak sorguya çekildiği halku'l-Kur'ân meselesidir. Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü ilk defa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) Basra'da; Ca'd'la Kûfe'de karşılaşarak ondan bu fikri alan¹⁵ Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) ise Horasan'da dile getirmiştir.¹⁶ Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ilk başlatanla ilgili farklı kişilerden bahsedilmekle birlikte daha çok Ca'd b. Dirhem'in ismi ön plana çıkmaktadır ki¹⁷ kendi yaşadığı dönemdekilerden veya hicrî üçüncü asırda mihnenin yaşanmasında etkin rol oynayanlardan hiç bahsetmeyen Beyhakî de aynı kanaati taşımaktadır.¹⁸ Her ikisinin halku'l-Kur'ân hakkındaki fikirlerine şiddetle karşı çıkılmış, bu düşünceler dönemin muhafazakâr âlimleri tarafından sakıncalı bulunmuş ve bu karşı duruş, bir süre söz konusu meselesinin gündeme gelmemesini sağlamıştır.¹⁹ Ancak mesele, hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra yeniden gündeme gelmiş ve Hârûnürreşîd (ö. 193/809) döneminde Cehm b. Safvân'ın görüşlerinden etkilenen Bişr b. Gıyâs yoğun bir şekilde halku'l-Kur'ân propagandası yapmıştır. Öyle ki Hârûnürreşîd, fikirlerinden dolayı Bişr'i ölümle tehdit etmiş, hem kendisi hem de oğlu Emîn (ö. 198/813) zamanında Bişr saklanmak zorunda kalmıştır.²⁰ Bu hususlara temas etmeyen Beyhakî, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü hararetle savunan

¹⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (Gize: Dâru Hicr, 1998), 13/147-148.

¹⁶ Ebû Sa'id 'Osman b. Sa'id ed-Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, thk. Ebû 'Âsım el-Eserî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010), 30-31; Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve ashâbi't-tâl*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fehîd (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Hicâz, 2014), 575-577.

¹⁷ Bu bağlamda zikredilen isimler şöyledir: Velid b. el-Mugîre, (ö. 1/622), Beyan b. Sem'an (ö. 119/737), Mugîre b. Sa'id el-'Iclî (ö. 119/737), Yuhannâ ed-Dımaşkî (ö. 131/749), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve Ahmed b. Ebû Du'âd. Bk. Osman Aydın, *Akılca Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü-* (Çorum: Hitit Kitap Yayınevi, 2010), 321-322; Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 29-40.

¹⁸ Beyhakî, halku'l-Kur'an meseleni ortaya çıkaran kimselere işaret etmiş, bu konuda cemaate muhalefet eden ilk kimsenin Ca'd b. Dirhem olduğunu ve onu da Hâlid b. 'Abdullah el-Kasrî'nin (ö. 126/743) öldürdüğünü belirtmiş, Cehm b. Safvân'ın bu konudaki görüşünü ondan aldığını zikretmiştir. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, thk. Sa'd b. Necdî 'Ömer (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013), 341 (No. 613).

¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/372.

²⁰ Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Alî İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Menâkıbu'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1409), 416-417.

ve Me'mûn döneminde danışmanlık yapan Bısr²¹ ile ilgili onun Mansûr b. 'Ammâr'a (ö. 225/840) Kur'an hakkındaki görüşünü sorduğu rivayeti ve Mansûr'un Kur'an'ın mahlûk olmadığını içeren cevabını nakletmekle yetinmiştir.²² Me'mûn, halife olduktan sonra en yakın adamlarından olan ve mihne sürecinde etkin bir rol oynayan Mu'tezilî âlim İbn Ebû Du'âd'ın (ö. 240/854) etkisiyle Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü 212/827'de²³ kabul etmiştir.²⁴ Böylece halku'l-Kur'ân meselesi, 218/833'te Bizans seferindeyken Bağdat Valisi İshâk b. İbrâhîm'e (ö. ?) yolladığı mektuplarla mihneyi başlatan Me'mûn'un (198-218/813-833) hilafetinin son yılı ve Mu'tasım (218-227/833-842) ile Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde devletin resmî politikası hâline gelmiştir.²⁵ 232/847'de halife olan Mütevekkil ise ilk önce halku'l-Kur'ân tartışmalarından uzak durulmasını istemiş, hilafetinin ikinci yılında bu konuda konuşulmasını yasaklamıştır. Mihne uygulamalarının tamamen bitmesi ise 237/851'de gerçekleşmiştir.²⁶ Halku'l-Kur'ân tartışmaları, Halife Mütevekkil'in yasaklaması ile bir müddet sona ermiş olsa da daha sonraki asırlarda da devam etmiştir.

Mu'tezilî âlimler, Abbâsî hilafeti tarafından yönetimden uzaklaştırılınca onlardan bir kısmı hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında Kur'an'ı mahlûk olarak kabul eden Şîa²⁷ ile yakınlaşmış ve düşüncelerini onların içerisinde sürdürmeye çalışmıştır. İki grup arasındaki yakınlaşma, hicrî dördüncü asırda da devam etmiş ve Mu'tezilî kişiler, Şîi Büveyhîler'in halifeleri üzerinde etki kurarak Irak, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde halku'l-Kur'ân tartışmaları tekrar yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle Mu'tezilî düşünceyi benimseyen²⁸ 'Adûdüddeve'nin (ö. 372/983) vezirlik makamına getirdiği Sâhib b. 'Abbâd (ö. 385/995) zamanında

²¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Bısr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/220.

²² Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 342-343 (No. 613-614).

²³ Halife, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü bu tarihte kabul etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/186.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Du'âd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/430-431.

²⁵ Halife Vâsık'ın ölmeden önce halku'l-Kur'ân görüşünden döndüğü nakledilmektedir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/328-329.

²⁶ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. 'Abdülemir Mühennâ (Beyrût: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2010), 2/447; Taberî, *Târihu'l-Taberî*, 9/190; Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 56-59.

²⁷ Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'il el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: YEK Yayınları, 2019), 86-88.

²⁸ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî eş-Şâmî, *Kitâbu Ahzeni'tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. Michael Jan de Goeje (Beyrût: Dâru Sâdir, 1991), 439.

oldukça güçlenmiştir ki halku'l-Kur'ân başta olmak üzere Mu'tezilî fikir ve düşünceler ilim meclislerinde hararetle bir şekilde tartışılmıştır. Onun Rey şehrine kâdılkudât olarak atadığı²⁹ ve yaşadığı sırada Mu'tezile'nin temsilcisi olan Kâdî 'Abdülcebbar (ö. 415/1025), mezhebinin temel görüşlerine dair yazdığı *el-Muğni* adlı eserin bir cildini halku'l-Kur'ân konusuna ayırmıştır.³⁰

“Hicrî V. asırda Şîi Büveyhîler'e karşı çıkıp Abbâsî Devleti'ne yeniden itibarını kazandıran halife”³¹ Kâdir-Billah (ö. 422/1031), 408/1017 yılında yayımladığı *er-Risâletü'l-Kâdiriyye*'de³² çeşitli görüşlerin yanı sıra Kur'an'ın mahlûk olduğuna inananların yanlış bir düşünceye sahip olduklarını göstermeye çalışmıştır. *Risâle*'de Allah'ın kelâmının yaratılmış olmadığı, insanların okuması, ezberlemesi, yazması ve işitmesi ile de yaratılmış olamayacağı, dolayısıyla her hâlükârda Kur'an'ın mahlûk olmadığı vurgulanmış ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenin kafir, eğer tövbe etmezse kanının helal olacağı belirtilmiştir.³³ Halife, *Risâle*'yi ilan ettiği yılda Mu'tezilî-Hanefî âlimlerin i'tizâl görüşlerinden vazgeçip tövbe etmelerini istemiş ve onları Kur'an hakkında konuşmaktan nehyetmiştir.³⁴ Gazneli Sultan Mahmûd (ö. 421/1030) da bu metni kabul ederek Beyhakî'nin yaşadığı Horasan ile diğer beldelerde *Risâle*'de belirtilen hususları uygulamış, başta Mu'tezile olmak üzere çeşitli fırkalara yönelik öldürme, hapsetme, sürgün etme gibi cezai müeyyidelere başvurmuştur.³⁵

Gaznelilerden sonra Horasan'a hâkim olan Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) zamanında Şîi-Sünnî çatışması ön plana çıkmaktadır.³⁶ Birçok farklı mezhebin bulunduğu Horasan'ın pek çok şehrinde Mu'tezile'ye mensup kimseler de vardır. Hatta Rey'in Büveyhîler döneminde

²⁹ Bk. Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 263-277.

³⁰ Ebü'l-Hasen Kâdî 'Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedanî, *el-Muğni fi ebvâbi'l-tevhîd ve'l-'adl (Halku'l-Kur'an)*, thk. Tâhâ Hüseyin vd. (Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısrıyye, ts.).

³¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâdir-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/127.

³² Bu risale hakkında geniş bilgi için bk. Zübeyir Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/280.

³⁴ *Risâle*, daha sonraki yıllarda yeniden ilan edilmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/128, 197-198, 280.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/125-126.

³⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 212-220; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 56-100.

Mu‘tezile’nin merkezi olduğu³⁷ ve burada halku’l-Kur’ân tartışmalarının yaşandığı nakledilmektedir.³⁸ Hicrî V. asırda Tuğrul Bey’in (ö. 455/1063) veziri ‘Amîdülmülk el-Kündürî (ö. 456/1064) ile birlikte kendisi gibi Mu‘tezilî-Hanefî olan âlimler yeniden devlette görev almaya başlamıştır. O, Mu‘tezile mezhebini Büyük Selçuklu Devleti’nin dinî görüşü haline getirmiş ve Mu‘tezilî paradigmaya uygun politikalar geliştirmiştir.³⁹ Tuğrul Bey’den Cuma namazlarında bid‘atçilere lanet edilmesi için izin isteyen Kündürî’nin talebine Selçuklu Sultanı’nın onay vermesiyle başlayan hadiselerin devam ettiği süreçte vezir, Şâfi‘î-Eş‘arî olan ulemayı da buna dahil etmiş, onların ders ve vaaz vermesini yasaklayıp bazılarını sorguya çekmiş, hatta bir kısmını tutuklayıp hapse attırmış, minberlerden Eş‘arî’ye (ö. 324/935-36) lanet okutmuştur.⁴⁰ Kuşeyrî (ö. 465/1072) ile Eş‘arîlerden bir grup ise Tuğrul Bey’in huzuruna çıkarak Eş‘arî’yi lanetleme emrinin kaldırılmasını istemiştir. Ancak Tuğrul Bey, Eş‘arî’nin Mu‘tezile’den daha çok bid‘at sahibi olduğunu ve Mu‘tezile’nin Kur’an’ın mushaftaki metin olduğunu ispat etmesine karşılık Eş‘arî’nin inkâr ettiğini söyleyerek onlara olumlu cevap vermemiştir.⁴¹ Tuğrul Bey, Eş‘arî’nin ve Eş‘arî mezhebi âlimlerinin Allah’ın kelâmı olan Kur’an-ı Kerim’in kadim olduğu fikrine karşı onun mahlûk ve sayfalarda yazılı metin olması şeklindeki Mu‘tezile’nin görüşünü daha tutarlı görmüştür.⁴² Bu bilgiler, hicrî ikinci ve üçüncü asrın ilk yarısı kadar olmasa da dördüncü ve beşinci asırda halku’l-Kur’ân tartışmalarının yaşandığını göstermektedir.

Beyhakî, Kündürî’nin başlatmış olduğu olayların sonlandırılması için kendisine bir mektup yazmış ve mektubunda halku’l-Kur’ân meselesine açıkça değinirse de dolaylı olarak işaret etmiştir. Bu mektupta Ehl-i sünneti tavsif ederken kullandığı “Allah’ın sıfatlarını muattal/iptal etmede Mu‘tezile mezhebinin görüşünde olmayan” ve “Hayat, kudret, ilim, irade sem‘, basar ve kelâm gibi Kur’an ve Sünnetteki Allah’ın sıfatlarını inkâr edenler” şeklindeki ifadeler, Beyhakî’nin halku’l-Kur’ân konusunu

³⁷ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 89.

³⁸ Makdisî, *Kitâbu Ahseni’l-tekâsîm*, 395-396.

³⁹ Aydınlı, *Mu‘tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 220-225.

⁴⁰ Ebü’l-Kâsım ‘Alî b. el-Hasen İbn ‘Asâkir ed-Dımaşkî, *Tebyînu kizbi’l-müfteri fî mâ nusibe ile’l-imâm Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî* -Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin *Mukaddime* ve *Ta’likât*’ı ile birlikte-, thk. Enes Muhammed ‘Adnan eş-Şerfâvî (Dımaşk: Daru’t-Takvâ, 2018), 236-237; Ebü Nasr ‘Abdülvehhâb b. ‘Alî es-Sübki, *Tabakâtu’ş-şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, thk. ‘Abdulfettâh Muhammed el-Hulv-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru İhyâ’i’l-Kütübî’l-‘Arabiyye, 1964), 3/391.

⁴¹ Ebü’l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmu’z-zâhire fî mülûki’l-Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed ‘Abdulkâdir Hâtim (Mısır: Vizâretü’s-Sekâfe, 1963), 5/54.

⁴² Aydınlı, *Mu‘tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 224-225.

sıfatlarla ilişkili olarak düşündüğünü göstermektedir.⁴³ Beyhakî'nin Kur'an'ın yaratıldığı görüşüne sahip olan birine kısmen de olsa onları eleştirecek bir tarzda mektup yazması oldukça dikkat çekicidir. Onun Mu'tezile'den ya da Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünde olan diğer kimselerden bahsetmeksizin birçok eserinde bu konuya temas etmesinden hareketle halku'l-Kur'ân tartışmalarına katkı sunduğunu söylemek mümkündür. Belki de bunun sebebi, Beyhakî'nin yöneticilere bakış açısıyla ilgilidir. "Eş'arî âlimlerin mümeyyiz vasıflarından olan devlet idaresi ile uyumlu olma ve meşru bir delil bulunmuyorsa muhalefet içinde olmaktan imtina etme hali Beyhakî'de de görülmektedir."⁴⁴ O, *Şu'abu'l-îmân*'da "ulu'l-emre itaat" konusunu imanın şubelerinden saymıştır.⁴⁵ Kündürî'ye yazdığı mektupta Mu'tezile'ye yönelik birkaç eleştirisi yer alsa da diğer eserlerinde böyle bir tenkidi görmek pek mümkün değildir. Beyhakî, yaşamış olduğu dönem ve şartları dikkate alarak kitaplarında Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesini genellikle mezhep veya şahısların isimlerine yer vermeden ve onlarla tartışmaya girmeden ele almıştır.

2. Beyhakî'ye Göre Allah'ın Kelâm Sıfatı

Halku'l-Kur'ân görüşünün ortaya çıkmasında ilâhî sıfatlarla ilgili tartışmaların önemli bir etkisi vardır.⁴⁶ Allah'ın sıfatlarının ezeli mi veya hâdis mi olduğuna dair farklı görüşler, Allah'ın kelâm sıfatı ve Kur'an'ın mahlûk olup olmamasıyla ilgili ihtilâfları da beraberinde getirmiştir.⁴⁷ Hicrî ikinci yüzyılın ilk zamanlarında gündeme gelen Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmalar, halku'l-Kur'ân gibi Ca'd b. Dirhem ile başlamış, ondan Cehm b. Safvân'a geçmiş, sonrasında Mu'tezile ve diğer gruplar tarafından devam ettirilmiştir.⁴⁸ İlâhî sıfatlara temel prensiplerinden tevhidin içerisinde yer veren Mu'tezile, teaddüd-ü kudemâ/birden çok kadim varlığın olmasına imkân vermemek için Allah'ın zatının sıfatlarla aynı olduğunu kabul etmektedir. Ehl-i sünnet ise Allah'ın sıfatlarının var olduğu ve naslarda geçtiği şekilde kabul etmek gerektiği, bunların

⁴³ Bk. İbn 'Asâkir, *Tebyînu kizbi'l-müfterî*, 227-236.

⁴⁴ Şemsettin Kırış, "Bir 'Eş'arîlik' Müdafaası Örneği: Beyhakî'nin Kündürî'ye Mektubu", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Eş'arîlik)*, ed. Mustafa Aykaç vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018), 561.

⁴⁵ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, thk. 'Abdul'alî 'Abdhumeyd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9/458-551.

⁴⁶ İlâhî sıfatlar dışında zikredilen sebepler şunlardır: Yahudi kaynaklı olması, Hıristiyan ilahiyatçıların etkisi ve Grek felsefesi. Bk. Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15/371-372; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 99-109.

⁴⁷ Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15/371.

⁴⁸ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdülhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye fi nakdi kelâmi'l-Şi'ati'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986), 5/392.

insanların vasıflarından farklı ve mahiyetinin bilinmediği görüşündedir.⁴⁹ Mu‘tezile’nin sıfatlar konusundaki yaklaşımı, onları “yed, vech, istivâ, semada oluş gibi Kur’an’da bulunan vasıflandırmaları Allah’ın her türlü havadisten uzak olması şeklinde yorumlamaya, ayrıca Kur’an’ın mahlûk olduğu ve Allah’ın da âhirette görülemeyeceği görüşüne sevk etmiştir.”⁵⁰

Halku’l-Kur’ân, Allah’ın kelâm sıfatıyla alakalı olduğu için Beyhakî, konuyu bu bağlamda ele almaktadır. *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*’ta “Kelâm sıfatının ispatı bâbı ve Allah’ın kelâmı olan Kur’an’ın muhdes, mahlûk ve hâdis olmadığına delalet eden hususlar”⁵¹ şeklinde attığı başlık bunu göstermektedir. Bu başlık, aynı zamanda onun Kur’an’ın yaratılmışlığı noktasındaki görüşünü de yansıtmaktadır. Benzer bir yaklaşımı diğer bir eseri *el-İ’tikâd*’da bulunan şu başlıkta da görmek mümkündür: “Kur’an, Allah’ın kelâmıdır. Allah’ın kelâmı, O’nun zâtî sıfatlarından bir sıfattır. Dolayısıyla zatına ait sıfatlardan bir şeyin mahlûk, muhdes ve hâdis olması caiz değildir.”⁵² Beyhakî, Allah’ın kelâm sıfatının ispatı için ilk önce Kur’an’dan deliller zikretmekte, geçtiği yere göre “söz, kelime, hüküm” gibi manalara gelen “kelime/كَلِمَةٌ, kelimât/كَلِمَاتٌ, kelâm/كَلَامٌ” vb. ifadelerinin olduğu âyetleri⁵³ aktarmaktadır.⁵⁴ Akabinde herhangi bir açıklama ve değerlendirme yapmadan aynı kelimelerin geçtiği hadisleri nakleden Beyhaki,⁵⁵ “Allah’ın kelimeleri, belli bir sürede sona ermez ve belli bir sayıyla sınırlanmaz. Allah, zatının helak olmasını reddettiği gibi sona ermesini istemez. Hadislerde Allah’ın kelimelerinin sonsuzluk ve çokluğuna delalet eden bir darb-ı mesel kastedilmektedir.” demektedir.⁵⁶ Kelimenin çoğul olarak gelmesini ise “*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*”⁵⁷, “*Ölçüleri biz koyduk; ne*

⁴⁹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 248-268; Ebü’l-Hasen Kâdî ‘Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedanî, *Şerhu’l-usûli’l-hamse (Mu‘tezile’nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: YEK Yayınları, 2013), 1/244-342; Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: YEK Yayınları, 2017), 2/36-186; Ebü’l-Feth Muhammed b. ‘Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: YEK Yayınları, 2015), 50-51.

⁵⁰ İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/395-396.

⁵¹ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 259.

⁵² Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *el-İ’tikâd ve’l-hidâye ilâ sebili’r-reşâd*, thk. Enes Muhammed ‘Adnan eş-Şerfâvî (Dimaşk: Dâru’t-Takvâ, 2018), 141.

⁵³ Bu kapsamda zikrettiği âyetler sırasıyla şunlardır: el-Kehf 18/109, Lokmân 31/27, et-Tevbe 9/6, el-Bakara 2/75, el-Fetih 48/15, el-Kehf 18/27, Yûnus 10/64, el-En‘âm 6/115, el-Enfâl 8/7, Yûnus 10/82, ez-Zümer 39/71, Yûnus 10/96-97, Hûd 11/119, el-A‘râf 7/137.

⁵⁴ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 259.

⁵⁵ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 259-261 (No. 421-425).

⁵⁶ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 261.

⁵⁷ el-Hicr 15/9.

de güzel ölçmüşüzdür!"⁵⁸ âyetlerindeki gibi tazim için olduğunu ifade eden Beyhakî, Allah'ın kelimelerine tam denilmesini ise "İnsanların sözlerinde bulunduğu gibi O'nun kelâmında bir kusur ve eksiklik yoktur." şeklinde açıklamaktadır.⁵⁹

Beyhakî, Allah'ın kelâm sıfatını ortaya koymak için şeytan, haşere, göz değmesi, yaratıkların şerri, O'nun cezası ve gazabından istiâze etmeyi içeren sekiz hadisi naklettikten sonra şu yorumu yapmaktadır:

"Resûlullah istiâze yapmıştır ve haberlerde Allah'ın kelimeleriyle istiâze yapmayı da emretmiştir. *'Rabbim! Şeytanların gizli kıskırtmalarından sana sığınırım. Onların yanında bulunmalarından da sana sığınırım Rabbim!*'⁶⁰ ve *'O kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.*'⁶¹ âyetlerinde Allah istiâze yapmayı emretmiştir. Mahlûka karşı mahlûkla istiâze yapılması doğru değildir. Bu, Resûlullah'ın Allah'ın zâtî sıfatlarından biriyle istiâze yaptığına ve zâtî sıfatlarından biriyle istiâze yapılmasını emrettiğine delalet etmektedir. Allah'ın zatıyla istiâze yapılmasını emrettiği gibi hem O'nun sıfatları hem de zâtı gayr-i mahlûktur."⁶²

Beyhakî, Allah'ın sıfatlarını ve dolayısıyla da kelâm sıfatını mahlûk kabul etmemekte, kelâm sıfatıyla alakalı Kur'an-ı Kerim'in de yaratılmış olmadığını benimsemektedir. Hz. Peygamber'in yatarken "Allahım! Kerim olan vechinle ve tam olan kelimelerinle mülkün altında olan her şeyin şerrinden sana sığınırım..."⁶³ şeklinde dua ettiğini nakleden Beyhakî, Resûlullah'ın Allah'ın vechiyle⁶⁴ istiâze ettiği gibi onun kelimeleriyle de istiâze ettiğini, istiâze ettiği vechin gayr-i mahlûk olması gibi istiâze ettiği kelimelerin de yaratılmadığını ve Allah'ın kelâmının tek olduğunu belirtmektedir. Beyhakî, Allah'ın kelimeleri ile istiâze edilmesi noktasında benzer bir görüşe sahip olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Eş'arî ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) de sözlerine işaret etmektedir.⁶⁵

Beyhakî'nin naklettiği hadislerde geçen "Allah'ın kelimeleri" ile

⁵⁸ el-Mürselât 77/23.

⁵⁹ Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 264; a.mlf., *el-İ'tikâd*, 149.

⁶⁰ el-Mü'minûn 23/97-98.

⁶¹ en-Nahl 16/98.

⁶² Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 261-264 (No. 426-433). Benzer bir görüş bk. Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 148-149.

⁶³ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009), "el-Edeb", 106 (No. 5053); Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâ'î, *Kitâbü ş-Süneni'l-kübrâ*, thk. Hasen 'Abdülmun'im Şilbî (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 2001), 7/153-154 (No. 7685); Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 264 (No. 434).

⁶⁴ Hadiste geçen "vech" kelimesi yüz manasına gelse de burada "Allah'ın zâtı" kastedilmektedir. Bk. Ebû Sa'îd 'Abdullah b. 'Ömer el-Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Mesâbihî ş-sünne*, thk. Nüreddîn Tâlib vd. (Kuveyt: Vizârâtu'l-Evkâf ve ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2012), 2/90.

⁶⁵ Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 265.

Kur'an'ın kastedildiği ifade edilmekle⁶⁶ birlikte kendisi de buna delalet eden hadislere yer vermiştir. Meselâ, hac mevsiminde Resûlullah'ın insanlara dini anlatmaya çalıştığını ve “Beni kavmine götüreceksin yok mu? Kureyşliler, Rabbimin sözünü tebliğ etmeme engel oluyorlar.” buyurduğunu⁶⁷ aktaran Beyhakî, devamında hadisin farklı bir tarikine yer vermiş ve sonunda “Rabbimin kelâmı” ibaresindeki kelâmın Kur'an olduğunu (كَلَامَ رَبِّي يَعْنِي الْقُرْآنَ) zikretmiştir.⁶⁸ Ancak bu ifadenin yer aldığı rivayet, herhangi bir hadis kitabında değil de Beyhakî'nin kendi eserlerinde geçmektedir.⁶⁹

Beyhakî, Allah'ın kelâm sıfatını ispat etmekle birlikte onunla alakalı olan kavil/الْقَوْلُ, teklîm/التَّكْلِيمُ ve tekellüm/التَّكَلُّمُ kavramlarına da yer vermiştir.⁷⁰ Kavil ile kelâm kelimelerinin aynı manaya gelen iki ibare olduğunu düşünen Beyhakî, bir önceki başlıkta olduğu gibi önce kavil kelimesinin geçtiği âyetleri ve hadisleri zikretmiştir. Ancak hadislerde bu hususa her zaman dikkat etmemektedir. Bazen kavil ile aynı anlamda olan “hadis” kelimesinin de bulunduğu rivayetleri aktarmıştır.⁷¹ Beyhakî, kelâm sıfatıyla ilişkili olan teklîm ve tekellüm vasfının ispatı bağlamında özellikle Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşması⁷² üzerinde durmuş, Hz. Mûsâ'nın kendisi ile Allah arasında tercüman olmadan O'nun sözlerini işittiğini ve konuşanın bir muhatabının olması gerektiğini söylemiştir.⁷³ Müellif, devamında Allah'ın vahiyle, perde arkasından ya da elçi göndererek de konuştuğunu,⁷⁴ Allah'ın kelâmının başka mahlûk olan bir şeyde yaratılmış olması hâlinde bunun

⁶⁶ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 1/185.

⁶⁷ Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybanî, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996-2001), 23/370-371 (No. 15192); Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dâranî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), 4/2110 (No. 3397); Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “es-Sünne”, 13 (No. 201); Ebû Dâvûd, “es-Sünne”, 22 (No. 4734); Nesâ'î, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/152 (No. 7680); Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 265 (No. 435).

⁶⁸ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 266.

⁶⁹ Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 148.

⁷⁰ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 267-272 (No. 437-445).

⁷¹ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 267-268 (No. 437-440).

⁷² Beyhakî, Allah'ın Hz. Mûsâ ile doğrudan değil de ağaçtan işittiğini söyleyenleri tenkid etmektedir. Bk. Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 143-144.

⁷³ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 269; a.mlf., *el-İ'tikâd*, 142; a.mlf., *Şu'abu'l-îmân*, 1/328-329.

⁷⁴ “Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip izni ile dilediğini vahiyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki O çok yücedir; engin hikmet sahibidir.” eş-Şûrâ 42/51. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 273.

bir manasının kalmayacağını,⁷⁵ sözlerini bazı meleklere⁷⁶ ya da dilediği meleklerle, elçilerine ve kullarına işittirdiğini⁷⁷ âyetleri referans olarak ve hadisler naklederek açıklamıştır.⁷⁸ Beyhakî'nin “Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir.”⁷⁹, “(Melek dedi ki:) “Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz.”⁸⁰ âyetlerini aktararak “Hz. Peygamber'in Kur'an dışında va'd-va'üd ve tergîb-terhîble ilgili Allah'ın sözlerini rivayet etmesi” şeklinde bir başlık atması, Resûlullah'ın Allah ile konuştuğunu yani O'nun kelâm sıfatına sahip olduğunu ispat etmek içindir. Bu başlıkta genellikle kudî hadisleri delil olarak nakletmiştir.⁸¹

Beyhakî, Allah'ın kelâm vasfına sahip olduğunu ispat etmek için yukarıda zikredilenlerle beraber çeşitli bâblar altında başında birkaç âyet ve devamında pek çok hadis nakletmektedir.⁸² Bu rivayetlerin hepsini nakletmekteki temel hedefi, şüphesiz Allah'ın konuştuğunu ve kelâm sıfatına sahip olduğunu göstermektir. Fakat ona göre Allah'ın konuşması bizim konuşmamız gibi değildir. Allah'ın samed ve hiçbir şekilde mahlûkata benzemediğini söyleyen Beyhakî, O'nun kelâm vasfı için zatında mevcut ezeli bir sıfat demekte⁸³ ve kelâm sıfatının ezelden beri Allah'ın vasfı olup sonsuza kadar da bunun devam edeceğini kabul etmektedir.⁸⁴ Allah'ın kelâm sıfatı hakkında sahip olduğu bu görüşle Beyhakî'nin Ehl-i hadisle aynı çizgide bulunduğu görülmektedir.⁸⁵

⁷⁵ Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 143.

⁷⁶ “Sonunda kalplerinden korku giderilince ‘Rabbiniz ne buyurdu?’ derler. Onlar da ‘Hak olanı buyurdu. O yücedir, uludur.’ cevabını verirler.” Sebe’ 34/23. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 281.

⁷⁷ “Hani Rabbin meleklere ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ demişti.” el-Bakara 2/30. “Meleklerle ‘Âdem’e secde edin.’ dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu. ‘Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz.’ dedik.” el-Bakara 2/34-35. “O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuştur.” el-Bakara 2/253. Beyhakî, Kur'an'ın birçok yerinde Allah'ın melekler, elçiler ve kullarıyla konuştuğunu gösteren âyetler olduğunu belirtmektedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 285.

⁷⁸ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 273-288 (No. 446-473).

⁷⁹ en-Necm 53/3-4.

⁸⁰ Meryem 19/64.

⁸¹ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 289-296 (No. 474-494).

⁸² Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 297-324 (No. 495-542).

⁸³ Başka bir yerde de Allah'ın kelâm sıfatının kadim olduğunu belirtmektedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 317; a.mlf. *el-İ'tikâd*, 148.

⁸⁴ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 321. Beyhakî, bu sözlerinin devamında Allah'ın kelâm olan Kur'an'ın diğer sözlere üstün olduğunu gösteren hadislerle yer vermiştir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, 321-333 (No. 537-542).

⁸⁵ Ehl-i hadis Allah'ın kelâm sıfatı hakkında görüşleri için bk. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları -Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi-* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 233-244.

3. Beyhakî'nin Kelâmla İlgili Kitaplarında Halku'l-Kur'ân Meselesine Bakışı

Beyhakî, halku'l-Kur'ân meselesine Allah'ın isim ve sıfatlarını ele aldığı *el-Esmâ' ve's-sıfât* ile Ehl-i sünnetin akidesine dair yazdığı *el-İ'tikâd*'da yer vermektedir. Halku'l-Kur'ân bağlamında her iki eser incelendiğinde birbirinin benzeri olduğu, ancak *el-İ'tikâd*'da meselelerin daha kısa ele alındığı ve bazen *el-Esmâ' ve's-sıfât*'a atıf yapıldığı dikkat çekmektedir.⁸⁶ Hatta halku'l-Kur'ân başlığı özelinde *el-İ'tikâd*, *el-Esmâ' ve's-sıfât*'ın muhtasar hâlidir. *el-Esmâ' ve's-sıfât*'ta Allah'ın kelâm sıfatını ispat ettiği bâbda Beyhakî, zikrettiği bazı âyet ve hadislerin akabinde zaman zaman halku'l-Kur'ân konusuna değinmiştir. “Kelâm sıfatının ispatı bâbı ve Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın muhdes, mahlûk ve hâdis olmadığına delalet eden hususlar” şeklinde attığı başlık da bunu göstermektedir.⁸⁷ Elbette ki halku'l-Kur'ân meselesini sadece bu bâbda ele almamakta, devamında müstakil başlıklar açarak rivayetler üzerinden yaklaşımını ortaya koymaktadır. *el-İ'tikâd*'da ise “Kur'an hakkındaki görüşler” şeklinde attığı genel bir başlıkta halku'l-Kur'ân konusuna bazen temas etmektedir.⁸⁸

Eserlerinde ele aldığı konuları genellikle âyetler ve rivayetlere yer vererek inceleyen Beyhakî, halku'l-Kur'ân konusunda da aynı yöntemi takip etmiştir. Öncelikle “*Kur'an'ı rahman öğretti. İnsanı O yarattı.*”⁸⁹, “*Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz 'ol!' demekten ibarettir; o da hemen oluverir.*”⁹⁰, “*Bilesiniz ki yaratma da emir de yalnız O'na aittir.*”⁹¹, “*Eninde sonunda Allah'ın dediği olur.*”⁹², “*Kuşkusuz o, katımızdaki ana kitaptadır; çok yücedir, hikmetle doludur.*”⁹³, “*Bu, insan sözünden başka bir şey değildir.*”⁹⁴, “*Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi.*”⁹⁵, “*Onu Arapça Kur'an olarak indirdik.*”⁹⁶ şeklinde zikrettiği âyetlerin devamında özetle Kur'an'ın yaratılmış olmadığını gösteren yorumlar yapmaktadır.⁹⁷ Halku'l-Kur'ân hakkında bu

⁸⁶ Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 153, 155, 159.

⁸⁷ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 259.

⁸⁸ Beyhakî, *el-İ'tikâd*, 141-159.

⁸⁹ er-Rahmân 55/1-3.

⁹⁰ en-Nahl 16/40.

⁹¹ el-A'râf 7/54.

⁹² er-Rûm 30/4.

⁹³ ez-Zuhrûf 43/4.

⁹⁴ el-Müddessir 74/25.

⁹⁵ el-Kehf 18/109.

⁹⁶ ez-Zuhrûf 43/3.

⁹⁷ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 308-312; a.mlf., *el-İ'tikâd*, 141-147.

âyetleri kullanmasının muhtemel nedeni, onların diğer âlimler tarafından da tartışmalarda zikredilmesidir. Onunla yakın bir dönemde yaşayan Mu'tezilî Kâdî 'Abdülcebbar ile Eş'arî kelâmcısı Bâkılânî (ö. 403/1013), aynı âyetleri referans alarak Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını tartışmıştır.⁹⁸ Âyetlerden hareketle Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimseyen Beyhakî, aynı yaklaşımı hadislerde de göstermektedir. Meselâ, Hz. Peygamber'in yatarken yaptığı duanın⁹⁹ akabinde şunları demiştir: “Resûlullah, mahlûk ile gayr-i mahlûkun arasını ayırt etmiştir. Mahlûku yaratmaya delalet eden lafızla yaratıcısına izafe etmiştir. Tevrat, İncil ve Kur'an'ı ise yaratmaya delalet etmeyen lafızla Allah'a izafe etmiştir. Her ikisini bir arada zikretmemiştir.”¹⁰⁰

el-Esmâ' ve ş-sıfât'ta Allah'ın kelâm sıfatını ele alan Beyhakî, sonrasında halku'l-Kur'an konusuna gelmekte ve “Allah'ın kelâmı Kur'an'ın gayr-i mahlûk olması hakkında sahâbe, tâbiîn ve Müslüman imamlardan nakledilen rivayetler” şeklinde bir başlık atmaktadır. Beyhakî, bu başlığa geçmeden bir öncekinin sonunda Kur'an'ın yaratılmışlığı hakkında Hz. Peygamber'den gelen şu muallak rivayete yer vermektedir: Ebû'd-Derdâ'dan (ö. 32/652) nakledildiğinde göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah'ın kelâmı Kur'an gayr-i mahlûktur.” Rivayetin aynı şekilde Mu'âz b. Cebel (ö. 17/638), 'Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Câbir b. 'Abdullah'tan (ö. 78/697) da rivayet edildiğini belirten Beyhakî, bunların hiçbirisinin sahih olmadığını ve senedlerinin karanlık/mechûl olduğunu, onlardan hiçbirisiyle ihticac ya da istişhad edilmemesi gerektiğini söylemektedir.¹⁰¹ Hadisin Hz. Peygamber'e izafe edilmesini sadece Beyhakî değil, birçok âlim de tenkid etmektedir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Hz. Peygamber'den nakledilmesinin yalan olduğunu

⁹⁸ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Kamil Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bâkılânî ve Kâdî Abdulcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 483-580.

⁹⁹ Bu dua şöyledir: “Allahım! Sen yedi semanın, arzın ve büyük arşın sahibisin. Ey Rabbimiz ve her şeyin Rabbi! Taneyi ve çekirdeği yarıp çıkaransın. Tevrat, İncil ve Kur'an'ı indirensin. Mülkünde olan her şeyin şerrinden sana sığınırım. Allahım! Sen evvelsin ve senden önce hiçbir şey yoktur. Sen âhirsin ve senden sonra da hiçbir şey yoktur. Sen zâhirsin ve senin üzerinde hiçbir şey yoktur. Sen bâtınsın ve senin öten-de hiçbir şey yoktur. Borçlarımızı ödettir ve bizi fakirlikten kurtar.” Bk. Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbüri, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), “ez-Zikr ve'd-Du'â”, 61; Nesâ'î, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/290-291 (No. 10557-10558); Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dâranî (Dimaşk: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1992), 8/210-211 (No. 4774); Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsan fî takrîbi Sahihi İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1988), 12/348 (No. 5537); Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 308-309 (No. 515).

¹⁰⁰ Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 309.

¹⁰¹ Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 323-324.

söylemiş,¹⁰² İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) rivayetini Resûlullah'a nispetini hatalı bulmuş¹⁰³ ve Sehâvî (ö. 902/1497) hadisin bütün tariklerini batıl olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁴

Beyhakî, halku'l-Kur'ân konusunda Hz. Peygamber'den nakledilen muallak hadise işaret ettikten sonra yukarıda zikredilen başlığı atıp sahâbe, tâbiîn ve âlimlerden gelen rivayetleri sıralamaktadır. Ancak bunların özellikle de mevkûf rivayetlerin doğrudan Kur'an'ın mahlûk olmadığına işaret ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634),¹⁰⁵ Necâşî (ö. 9/630) (İncil'in Allah'ın kelâmı olması), Hz. Âişe (ö. 58/678), Habbâb b. Eret (ö. 37/657-58) ile 'Abdullah b. Mes'ûd'dan Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ifade eden rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁶ İbn 'Abbâs'ın "*Arap diliyle indirdiğimiz çelişkisiz Kur'an'da (yaptık).*"¹⁰⁷ âyetini "Mahlûk olmayan" şeklindeki açıklamasını zikretmiş,¹⁰⁸ Kur'an'ın Allah'tan geldiğini ve O'na döneceğini aktarmıştır. Devamında Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman ve Hz. Ali'den (ö. 40/661) benzer rivayetler geldiğini söyleyen Beyhakî'nin¹⁰⁹ dördüncü halifeden naklettiği şu rivayet dikkat çekicidir: "Kendisine bir kâfir ya da münafık ile hüküm verdin." denildiği zaman Hz. Ali şöyle cevap vermiştir: "Ben, mahlûk ile değil, ancak Kur'an ile hüküm verdim."¹¹⁰ Beyhakî, rivayetini Hz. Ali'den nakledilmesinin ilim ehli arasında yaygın olduğunu ve bundan dolayı bir aslının bulunduğunu ifade etse de hakkında araştırma yapıldığında kendisinden önce sadece birkaç eserde nakledildiği görülmüştür.¹¹¹ Ayrıca hadisin senedindeki

¹⁰² İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, 8/150.

¹⁰³ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye el-Hanbelî, *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'z-zâ'if*, thk. 'Abulfettâh Ebû Guddê (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1970), 119.

¹⁰⁴ Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-hasene fi beyâni kesîr mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, thk. Muhammed 'Osman el-Huş (Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, 2008), 487.

¹⁰⁵ Ancak Beyhakî, Hz. Ebû Bekir'den gelen rivayeti naklettikten sonra ifk hadisini rivayet etmekte ve Allah'ın konuşmasından bahsetmektedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 325-326 (No. 544).

¹⁰⁶ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 325-328 (No. 543-550); a.mlf., *el-İ'tikâd*, 150-152 (No. 43-46).

¹⁰⁷ ez-Zümer 39/28.

¹⁰⁸ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 328 (No. 551). Bu rivayet hakkında dipnotta yer verdiği bilgilere göre muhakkik hadisi zayıf olarak kabul etmektedir.

¹⁰⁹ Hz. Ömer ile Hz. Osman'dan gelen hadisler bakıldığında onların ifadesi "Kur'an'ın Allah'ın kelâmı" olduğu şeklindedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 328-339 (No. 552-557); a.mlf., *Şu'abu'l-îmân*, 1/331.

¹¹⁰ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 340 (No. 558); a.mlf., *el-İ'tikâd*, 153-154 (No. 47-48).

¹¹¹ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 10/3249; Ebû Tâlib Muhammed b. 'Alî el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk.

“Utbe b. es-Seken’i Beyhakî’nin bizzat kendisi *es-Sünenü’l-kebir*’de “hadis uydurmakla itham edilen biri” olarak tenkid etmiştir.¹¹² Akabinde Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) gelen “Kur’an, Allah’ın kelâmıdır. Allah’ın kelâmı ise mahlûk değildir.” şeklindeki tenkid edilen rivayete de yer vermiştir.¹¹³ Bu iki rivayet dikkate alındığında Beyhakî’nin halku’l-Kur’ân hakkında delil olarak ileri sürdüğü rivayetlerin sıhhatine her zaman dikkat etmediği söylenebilir. Fakat devamında İbn ‘Adî’nin (ö. 365/976) “Bu hadis, Enes b. Mâlik’ten mevkûf olarak nakledilse bile münkerdir. Çünkü sahâbenin Kur’an hakkında tafsilata girmedikleri bilinmektedir.”¹¹⁴ şeklindeki görüşünü aktarmış ve kendisi de şöyle demiştir:

“Ne sahâbe zamanında ne de sonraki dönemde Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddia eden kimse yoktur ki onun inkârına ihtiyaç olsun. Enes’ten rivayet ettiğimiz gibi bu lafızla onlardan bir şey sabit olmamıştır. Ancak Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes’ûd’dan bunun benzeri ya da daha açık olanı nakledilmiştir. Sahâbeden Kur’an’ın Allah’a izafe edilmesine ve Allah’ın kelâmı olmasıyla Allah’ın yüceltilmesine dair rivayetler sabittir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Âişe, Habbâb b. Eret, İbn Mes’ûd, Necâşî ve diğerlerinden aktardıklarımız böyledir.”¹¹⁵

Beyhakî, halku’l-Kur’ân’a delalet edebilecek rivayetleri sahâbeden naklettikten sonra tâbiîn ve sonraki âlimlerin görüşlerine yer vermektedir.¹¹⁶ Kur’an’ın Allah’ın kelâmı olduğunu içeren birkaç rivayet aktarsa da daha ziyade Kur’an’ın mahlûk olmadığına dair nakiller zikretmektedir. Ayrıca “Kur’an’ın yaratılmış olduğunu söyleyenleri kâfir/zındık sayan ve öldürülmeleri gerekli görülen, şahitlikleri kabul edilmeyen, arkasında namaz kılınmayan, tövbe etmesi gereken kimseler” gibi hususları içeren

Muhammed İbrâhîm Muhammed er-Radvanî (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 2001), 3/1270; Ebû’l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen el-Lâlekâ’î, *Şerhu usûli i’tikâdi Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, thk. Neş’et b. Kemâl el-Mısırî (İskenderiye: Mektebetü Dâri’l-Basîre, 2001), 1/208.

¹¹² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebir*, 14/512. Ayrıca cerh-ta’dîl kaynaklarında da tenkid edilmektedir. Bk. Ebû’l-Ferec ‘Abdurrahman b. ‘Alî İbnü’l-Cevzî el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Du’afâ’ ve’l-metrukîn*, thk. Ebû’l-Fidâ’ ‘Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-‘İlmiyye, 1986), 2/166; Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizanu’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, thk. Muhammed Rıdvân ‘Arkûsî vd. (Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-‘Alemiyye, 2009), 3/33; Ebû’l-Fazl Ahmed b. ‘Alî İbn Hacer el-‘Askalanî, *Lisânu’l-mizân*, thk. ‘Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrût: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 2002), 5/368-369.

¹¹³ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 330 (No. 559).

¹¹⁴ Ebû Ahmed ‘Abdullah b. ‘Adî el-Cürcanî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, thk. Mâzin es-Sersâvî (Beyrût: Mektebetü’r-Rüşd, 2012), 2/273, 349.

¹¹⁵ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 330.

¹¹⁶ Beyhakî, sahâbeden sonra daha ziyade tâbiîn ve sonraki âlimlerin görüşüne yer ver-se de bazen merfû’ ve mevkûf hadisler de nakletmektedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, 331 (No. 561-562).

rivayetler nakletmektedir. Bu rivayetlerin aktarıldığı kimseler, ‘Atiyye b. Kays (ö. 121/739), Hasen el-Basrî (ö. 110/728), Süfyan b. ‘Uyeyne (ö. 198/814), İbn Râhûye (ö. 238/853), Zeynelâbidîn (ö. 94/712), Ca‘fer es-Sâdık (ö. 148/765), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Leys b. Sa‘d (ö. 175/791), İbn Lehî‘a (ö. 174/790), İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797), ‘Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Vekî‘ b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şeybanî (ö. 189/805), Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Şâfiî (ö. 204/820), Büveyfî (ö. 231/846), Müzenî (ö. 264/878), Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Buhârî (ö. 256/870) gibi önde gelen âlimlerdir. Bunların dışında âlimlerden ve fakihlerden Kur’an’ın mahlûk olmadığını içeren pek çok rivayetin geldiğini söyleyen Beyhakî, Kur’an’ın yaratıldığını savunan Cehmiyye’yi naklettiği rivayetlerle¹¹⁷ tenkid etmekte,¹¹⁸ ancak ulemaya göre kendisi daha ılımlı yaklaşır şöyle demektedir: “Fâsık ile açıktan bid‘at işleyen kimsenin imamlığını mekruh görürüm. Ancak bir kimse, onlardan birinin arkasında namaz kılsa bu namaz caiz olur. Şayet namaz kılsa iade etmesine de gerek yoktur.”¹¹⁹

Beyhakî’nin Şâfiî mezhebinin önde gelen âlimlerinden olması ve birçok eserinde Şâfiî’nin görüşlerine işaret etmesine rağmen halku’l-Kur’ân konusunda Ebû Hanîfe, onun öğrencileri Muhammed ile Ebû Yûsuf’un görüşlerine yer vermesi ve bu rivayetleri nakleden râvîlerin sika olduğunu ifade etmesi önemli bir husustur. Çünkü Beyhakî’nin Ca‘fer es-Sâdık’tan gelenin dışında naklettiği rivayetlerin devamında genellikle bu tarz değerlendirmeleri yok denecek kadar azdır. Muhtemelen bunun sebebi, Ebû Hanîfe’den halku’l-Kur’ân konusunda farklı rivayetlerin gelmesidir. Ancak onun son görüşü “Kelâmullah mahlûk değil, fakat insan fiilleri, dolayısıyla da telaffuz edilen, yazılan ve okunan Kur’an mahlûktur.” şeklinde tespit edilmiştir.¹²⁰

Kur’an’ın mahlûk olmadığı hususunda Ehl-i sünnet arasında bir ittifak olsa da bazı farklar vardır. Bu konuda herhangi bir görüş ileri sürmeyenler (vâkıfe) bulunmakla beraber Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler, Kur’an’ın hem lafzı hem de manasının tamamını kadim olarak (lafziyye) kabul etmiş

¹¹⁷ *el-İ‘tikâd*’da ise birkaç yerde ismen Cehmiyye’ye işaret ederek tenkid etmektedir. Bk. Beyhakî, *el-İ‘tikâd*, 143.

¹¹⁸ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve ş-sifât*, 332-344 (No. 568-618); a.mlf., *el-İ‘tikâd*, 153-157 (No. 49-52).

¹¹⁹ Beyhakî, bunu *Kitâbu’s-Salât*’ta naklettiğini söylemektedir. İlk bakışta *es-Sünenü’l-kebîr* ya da diğer kitaplarının namazla ilgili kısmı akla gelse de metin tarandığında Beyhakî’nin hadis eserlerinde böyle bir ifadesi çıkmamaktadır. Bu durumda onun *Kitâbu’s-Salât* adında günümüze ulaşmayan müstakil bir kitabı olması mümkündür. Ayrıca düşmanlık seviyesine varmayan heva ehlinin şahitliklerinin de kabul edileceğini zikretmektedir. Bk. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve ş-sifât*, 343.

¹²⁰ Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik ve Halku’l-Kur’an”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 267.

ve Ebû Hanîfe, Buhârî gibi bir kısmı ise lafzının okunmasını mahlûk, manasının kadim olduğu görüşünü (savtiyye) benimsemiştir.¹²¹ Beyhakî'nin bunlardan hangi gruba dâhil olduğunu görmek için konunun devamında “Tilavet ile metluvv (vahiy) arasındaki fark” şeklinde attığı başlığa bakmak gerekmektedir. Konunun başında Kur'an hakkında zikrettiği bazı âyetlerin¹²² devamındaki Beyhakî'nin şu ifadeleri dikkat çekmektedir:

“Okuduğumuz Kur'an, Allah'ın kelâmıdır. O, mushaflarımızda yazılmış, gönüllerimizde ezberlenmiş, kulaklarımızla işittiğimiz ve başka bir şeyde hulûl etmemiş, hakikatte dillerimizle tilavet ettiğimiz şeydir. Çünkü Kur'an (kelâm), Allah'tan ayrı olmayıp O'nun zâtî sıfatlarından biridir. Kalplerimizde bildiğimiz, dillerimizde zikrettiğimiz, kitaplarımızda yazdığımız, meşiclerde ibadet ettiğimiz ve kulaklarımızla işittiğimiz Allah, başka bir şeyde hulûl etmemiştir. Kur'an'ı okumamız, yazmamız ve hıfz etmemiz ise sonradan kazandığımız (kesbî) şeylerdir. Bunlar şüphesiz mahlûktur.”¹²³

Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünde olan Beyhakî, cumhur gibi okumak, yazmak vb. insan fiillerini ise yaratılmış olarak kabul etmektedir. Buhârî ile aynı düşünceye sahip olan Beyhakî, onun “İnsanların hareketlerinin, seslerinin, yaptıklarının ve yazdıklarının mahlûk olduğuna işaret eden; açık bir şekilde okunan, mushaflarda yazılı olduğu sabit olan ve kalplerde bulunan Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olup mahlûk olmadığını gösteren” şeklindeki görüşünü zikretmiştir.¹²⁴ Aynı hususa delalet eden başka rivayetler de nakleden Beyhakî, Ashâbu'l-hadisın görüşünün Kur'an'ın Allah'ın kelâmı ve kelâmın O'ndan ayrı olmayan zâtî sıfatlardan bir sıfat olduğunu belirtmektedir. Ancak Kur'an konusunda onların görüşünün aslı böyle olsa da tilaveti, yazımı ve hıfzı noktasında ifade ettiğinin hilafına nasıl tahayyül edildiği sorusunu soran Beyhakî, bundan dolayı Ashâbu'l-hadisın ikiye ayrıldıklarını belirtmektedir: “Bir kısmı, bizim yaptığımız gibi tilâvetle Kur'an'ın arasını ayırmıştır. Bir kısmı ise Kur'an'ın lafzının mahlûk olmadığını iddia edenin görüşünü reddetmekle beraber bu konuda konuşmayı terk etmek istemiştir.”¹²⁵

Malum olduğu gibi mihenin önde gelen âlimi Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ı her şeyiyle gayr-i mahlûk şeklinde kabul ettiği görüşü öne

¹²¹ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 250-253; Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, 372-373; Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürcülük ve Halku'l-Kur'an”, 260-262; M. Hayri Kırsaçoğlu, “Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyeti ile İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin “Kitâbu'l-Burhan fî Beyani Haqîqati'l-Qur'an'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 430-439.

¹²² el-Kamer 54/17; et-Tür 52/1-3, el-'Ankebût 29/49; el-Cin 72/1-2.

¹²³ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 345. Ayrıca bk. Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 575-577.

¹²⁴ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 345-346 (No. 620-625); a.mlf., *el-İ'tikâd*, 158.

¹²⁵ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 346-351 (No. 626-642).

çıkılmaktadır. Ancak Beyhakî, Ahmed b. Hanbel'in halku'l-Kur'an hakkındaki sözlerinin yanlış anlaşıldığını düşünmekte ve buna delalet eden rivayetlere yer vermektedir. Naklettiği rivayetlerin ana teması, Ahmed b. Hanbel'in "Kur'an'ı okuyuşum mahlûk değildir." sözünün kendisine nispet edilmesinden rahatsız olup tepki göstermesidir ki Beyhakî de devamında şöyle demektedir: "Bu iki rivayet, Ahmed b. Hanbel'in ashâbımızdan muhakkik âlimlerin görüşüne muhalefet etmekten uzak olduğunu göstermektedir. O, cemaate muhalefet edenlerin görüşlerini inkâr etmekle birlikte bu konuda detaylı ve çok konuşmayı sevmezdi."¹²⁶

Her ne kadar Beyhakî böyle dese de Ahmed b. Hanbel telaffuz meselesini gündeme getirmeyi bid'at saydığı için neticede onun Lafziyye'yi bid'at ehli saydığına dair rivayetler yaygınlık kazanmıştır.¹²⁷ Fakat İbn Teymiyye'nin başlangıçta Ahmed b. Hanbel'in bir fikir beyan etmeyip sonrasında "ne olursa olsun Kur'an'a mahlûk denilemeyeceğini, insanların okuma, yazma gibi fiillerinin ise mahlûk olduğunu kabul ettiğini söylemesi,"¹²⁸ Beyhakî'nin ifadelerinde haklı olduğunu göstermektedir. Beyhakî, Ahmed b. Hanbel'in "Kim Kur'an'ın kendisini kastederek 'Kur'an okuyuşum mahlûktur.' derse kafirdir." sözünü rivayet etmekte, "Kur'an'ın kendisini kastederek" kısmının oğlu 'Abdullah'a (ö. 290/903) ait bir ifade olduğunu ve başkasının bu şekilde rivayet etmeyip kendisine yanlış görüş nispet ettiklerini söylemektedir.¹²⁹

Şu hususa işaret etmek gerekir ki şayet Beyhakî'nin eserlerinden olan *Menâkıbu Ahmed b. Hanbel* mevcut olsaydı, onun halku'l-Kur'an konusundaki görüşünü belki de daha net bir şekilde bulabilmemiz mümkün olabilirdi. Bununla birlikte İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de Ahmed b. Hanbel'in hayatını ele alırken Beyhakî'nin *Menâkıbu Ahmed b. Hanbel*'inden çokça alıntı yapmıştır.¹³⁰ *el-Bidâye ve'n-nihâye*'nin ilgili kısmındaki atıfların içerisinde Kur'an'ın mahlûk olmasıyla ilgili birkaç rivayet bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in imanla ilgili "Söz ve ameldir, artar ve eksilir." şeklindeki görüşüne işaret eden Beyhakî, sonrasında Kur'an'la ilgili sözlerine yer vermektedir. O, Ahmed b. Hanbel'in Kur'an hakkında "Allah'ın kelâmı olup gayr-i mahlûktur." dediğini ve Kur'an'ın kendisini kastederek "Kur'an'ın okunması mahlûktur." diyen kimseyi inkâr

¹²⁶ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 351-352 (No. 643-644).

¹²⁷ Halit Özkan, "Ehl-i Hadis ve Cehmiyye'nin Kur'an-Sünnet Anlayışı -Halku'l-Kur'an Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme-", *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 178.

¹²⁸ Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdülhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Der' u te 'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/265-266; Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15/373.

¹²⁹ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sifât*, 352-353 (No. 646-647); a.mlf., *el-İ'tikâd*, 158-159.

¹³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/380-429.

ettiğine dair nakilde bulunmakta, sonrasında Ahmed b. Hanbel'in "Lafız muhdestir (sonradan meydana gelmiştir)." deyip "O hiçbir söz söylemez ki yanında çok dikkatli bir gözetleyici olmasın!"¹³¹ âyetini buna delil gösterdiğini ve "Lafız insanoglunun kelâmıdır." ifadesini aktarmaktadır. Halku'l-Kur'ân konusunda sahip olduğu görüşle Ahmed b. Hanbel'le aynı fikirde olduğunu düşünen Beyhakî'nin ondan son rivayeti şudur: "Kur'an, her şeyi ile gayr-i mahlûktur. Bizim fiillerimiz ise mahlûktur."¹³² Bu ifadelere göre birçok âlim gibi Ahmed b. Hanbel'in de Kur'an'ı yaratılmış olarak kabul etmeyip insan fiilleriyle alakalı olan okuma, yazma vb. hususları mahlûk olarak benimsediğini göstermektedir. Aslında bu, halku'l-Kur'ân meselesinde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinden biri olup kendisinden bu konuda dört farklı görüş nakledilmiştir.¹³³ Ahmed b. Hanbel'in "Kur'an'ın her şeyiyle mahlûk olmaması" fikri genellikle öne çıkarılsa da başkalarının yanı sıra cumhurun benimsediği görüşünün de bulunduğu beliren Beyhakî, diğerlerine karşılık Ahmed b. Hanbel'in bu düşünceye sahip olduğunun üzerinde durmaktadır.

Beyhakî, halku'l-Kur'ân konusuna Şâfiî'nin hayatı hakkında telif ettiği *Menâkıbu's-Şâfiî*'de de kısmen temas etmiştir. *el-Esmâ' ve's-sıfât* ile *el-İ'tikâd*'de Şâfiî'nin Kur'an'ın mahlûk olmadığını kabul ettiğine dair bazı rivayetler aktaran Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*'de "Allah'ın isimleri ve zâtî sıfatları, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olması ve kelâmının Allah'ın sıfatlarından olması hakkında Şâfiî'den rivayet edilenler" adında müstakil bir başlığa yer vermiştir. Beyhakî, bu bâbda Şâfiî'den naklen şu hususlar

¹³¹ Kâf 50/18.

¹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/384-385.

¹³³ "Bu görüşler şu şekildedir: 1. Kur'an Allah kelâmıdır, onun hakkında 'mahlûktur' demek küfür, 'mahlûk değildir' demek ise bid'attır. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber ve ashâbından bize intikal etmiş inanılması gereken bir esas mevcut değildir. 2. Nasıl düşünülürse düşünülün, hangi cümlede kullanılırsa kullanılsın Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir. Sayfalarda yazılı bulunan harfler ile dillerde okunan sesler Allah'ın kelâmını ifade metinler ve sözler değildir. Aksine bunlar bizzat ilâhî kelâmın ta kendisidir ve yaratılmış değildir. Çünkü sahâbe, tâbiîn ve tebe'u't-tâbi'în Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylememiş, bilakis onun mahlûk olmadığına inandıkları nakledilmiştir. Bunun aksini iddia etmek bid'at ve küfürdür. 3. Kur'an Allah kelâmıdır, onun için 'mahlûktur' diyen küfre gireceği gibi 'Kur'an'ı okuyuşum mahlûktur.' diyen de bid'atçılık yapmış olur. Bu sebeple sadece 'Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir.' demekle yetinmek ve Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olup olmadığı tartışmasına girmemek gerekir. 4. Ne şekilde ifade edilirse edilsin Kur'an yaratılmış değildir, fakat (Kur'an'ı okuma ve yazma) fiillerimiz yaratılmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ı telaffuz edişin yaratılmış olduğunu kabul etmek, Cehmiyye'nin görüşünü paylaşmak manasına gelmez. İlk görüşün Ahmed b. Hanbel'in son görüşü olamayacağı, ikinci ve üçüncü görüşlerin ise ona nispet edildiği ifade edilmektedir." Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel (Akaid Konularına Dair Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/84-85.

üzerinde durmaktadır: 1. Allah'ın isim ve sıfatları üzerine yemin eden kimsenin ettiği yemini tutmazsa kefarete ödemesi gerekmektedir. Çünkü Allah'ın isim ve sıfatları mahlûk değildir. Mahlûk olan şeyler üzerine yapılan yeminler ise geçersizdir. 2. Şâfiî, Kur'an ile onun okumanın arasını ayırmakta, kırâati kârinin fiili olarak kabul etmekte ve okunanın ise Allah'ın kelâmı olduğuna inanmaktadır.¹³⁴ Böylece Beyhakî, Şâfiî'nin de kendisi gibi Kur'an ile onun okunması arasında fark gördüğünü açıklamak istemektedir. Dolayısıyla kendi görüşünü hem düşüncesinde hem de eserlerinde büyük bir etkisi olan Şâfiî ile desteklemeye çalışmıştır.¹³⁵

4. Beyhakî'nin Hadis Kitaplarında Halku'l-Kur'ân Meselesine Bakışı

Beyhakî'nin halku'l-Kur'ân konusuna diğer eserlerinin yanı sıra tasnif ettiği hadis kitaplarında da yer vermesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü hem *es-Sünenü'l-kebîr* hem de *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, ahkâmı ilgili hadislerin nakledildiği eserlerdir. Dolayısıyla Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesini Beyhakî'nin bu kitaplarında neden ve nasıl ele alındığının tespit edilmesi önemlidir. *es-Sünenü'l-kebîr*'de halku'l-Kur'ân konusuna Kitâbu's-Şehâdet bölümünün "Hevâ ehlinin şahitliğinin reddedilmesi" bâbında yer vermektedir. Bu bâbda Kaderiyye'nin tekfir edilmesi, her şeyin kaderinin tayin edilmesi, kadere iman edilmesi, kaderi yalanlayanların tövbeye davet edilmesi, ancak kabul etmezse öldürülmesi ve onlarla oturulmaması gibi hadisleri naklettikten¹³⁶ sonra halku'l-Kur'ânla ilgili rivayetleri sıralamaktadır. İlk önce İbn Râhûye'nin "Kur'an, Allah'ın kelâmı, ilmi ve vahyidir. Mahlûk değildir." sözüne işaret eden Beyhakî, 'Amr b. Dînâr'ın (ö. 126/744) "Yetmiş seneden beri hocalarımızın 'Allah hâlık ve O'nun dışındaki her şey ise mahlûktur. Kur'an da Allah'ın kelâmıdır.' dediklerine yetiştim." ifadesine yer vermekte, akabinde 'Amr b. Dînâr'ın Câbir b. 'Abdullah, Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693-94), İbn 'Ömer (ö. 73/693), İbn 'Abbâs, 'Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gibi Bedir ehli, Muhacir ve Ensar'dan olan Hz. Peygamber'in önde gelen ashâbına ve büyük tâbîlere yetiştiğini, bu ümmetin ilk nesillerinin de böyle düşündüğünü ilave etmektedir.¹³⁷

Her ne kadar Beyhakî'nin naklettiği bu rivayet doğrudan Kur'an'ın yaratılmadığına delalet etmese de "Allah'ın dışındaki her şeyin mahlûk olması ve Kur'an'ı da Allah'ın kelâmı" şeklinde ifadesi nedeniyle bir açıdan Kur'an'ın mahlûk olmadığını çağrıştırmaktadır. Hicrî 45-126 yılları arasında yaşayan 'Amr b. Dînâr'ın bu sözü ne zaman söylediği

¹³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1970), 1/403-411.

¹³⁵ *Menâkıbu's-Şâfiî*'deki halku'l-Kur'an konusundaki diğer rivayetler için bk. Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, 1/455-456, 2/333-334.

¹³⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/68-78 (No. 20908-20924).

¹³⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/79 (No. 20925-20926).

bilinmemekle beraber bu noktada vefat tarihi bile dikkate alınsa kastedilen zamanın hicrî birinci asrın ikinci yarısından sonra olduğu görülmektedir. Onun bu sözü çok uzun bir süredir duyduğunu zikretmesinden hareketle sınırlı da olsa sanki sahâbenin son dönemlerinde ve tâbiîn zamanında halku'l-Kur'ân tartışmaları yaşanmıştır. Ancak Beyhakî'nin bu konunun sahâbe ve tâbiîn döneminde tartışılmadığını söylemesi, 'Amr b. Dînâr'ın sözüne ya ihtiyatlı yaklaşmayı ya da onu başka bir açıdan yorumlamayı gerektirmektedir. Beyhakî'nin eserlerinde de belirttiği gibi bu konuda ilk konuşan kimsenin Ca'd b. Dirhem olarak kabul edilmesi de göz önünde bulundurulması gereken bir başka husustur. *el-Esmâ' ve ş-sıfât*'taki gibi Ca'd'ın öldürülmesini zikreden Beyhakî, onun Allah'ın Hz. İbrâhîm'i dost edinmediğini ve Hz. Mûsâ'nın da Allah ile konuşmadığını, Cehm'in bu görüşleri Ca'd'dan aldığını içeren bir rivayete yer vermektedir.¹³⁸

Beyhakî, halku'l-Kur'ân konusuna temas ettiği diğer eserlerinde olduğu gibi *es-Sünenü'l-kebîr*'de de Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimseyen kimselerin rivayetlerine ve isimlerine işaret etmiştir. Câ'fer es-Sâdık, Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, İbn Lehî'a, Süfyan b. 'Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh, İbnü'l-Mübârek, Buhârî ve Müslim (ö. 261/875) gibi önde gelen âlimlerin Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olup mahlûk olmadığı ve böyle diyen kimsenin kâfir sayılıp öldürülmesi gerektiğini içeren sözlerine yer vermiştir.¹³⁹ Devamında Ebû Yûsuf'un "Dünyada bulunanlardan en çok nefret ettiğim iki sınıf vardır: Mukâtiliyye ve Cehmiyye." şeklindeki sözünü ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybanî'nin "Cehmiyye'nin şahitliğinin caiz olmadığına" dair görüşünü nakletmiştir.¹⁴⁰ Rivayetlerde dikkat çeken iki husus vardır: Birincisi, Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân görüşünü zikretmemesidir. İkincisi ise *el-Esmâ' ve ş-sıfât*'ta Şâfiî'den naklen taassubu düşmanlık seviyesine ulaşmayan heva ehlinin şehadetinin kabul edildiğini söylemesine rağmen burada farklı bir görüş rivayet etmesidir.¹⁴¹ İki rivayetten sonra tekrar halku'l-Kur'ân'la alakalı nakiller zikretmesi, Beyhakî'nin bu hususta sistematik bir düzen takip etmediğini ya da halku'l-Kur'ân tartışmasında Cehmiyye'nin etkin olması nedeniyle her iki rivayetin dolaylı da olsa konuyla ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*'de Şâfiî'nin Hafs el-Ferd'le (ö. 204/820'den sonra) tartışmasını muhtasar olarak nakledip Hafs'ın Kur'an'ın mahlûk olduğuna inandığını ve Şâfiî de onun Allah'ı inkâr ettiğini belirtmektedir. Bir başka rivayette Şâfiî'den Kur'an'ın mahlûk olmadığını ve Allah'ın

¹³⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/79-80 (No. 20927).

¹³⁹ Burada bazı ulemanın isimlerini zikretsek de Beyhakî çok daha fazla âlimin ismine işaret etmekte, hatta bir kısmına "diğerleri, birçoğu" gibi mübhem olarak değinmektedir. Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/80-81 (No. 20928-20930).

¹⁴⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/82 (No. 20931-20932).

¹⁴¹ Beyhakî, *el-Esmâ' ve ş-sıfât*, 343.

kelâmı olduğunu, bu şekilde inanmayı onun kâfir olarak kabul ettiğini aktaran Beyhakî, konuyu değiştirerek kaderi inkâr etmekle ilgili birkaç rivayete değinmektedir. Devamında ise Şâfiî'nin öğrencileri olan Müzenî ve Büveytî'den hocalarının görüşünü içeren nakiller aktarmaktadır.¹⁴²

Beyhakî'nin bir başka hadis kitabı *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*'da halku'l-Kur'ân konusu *es-Sünenü'l-kebîr*'e göre daha az yer teşkil etmektedir. Hatta birkaç yerle sınırlı olduğu görülmektedir. Bu yerler, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*'ın mukaddimesi ile Kitâbu'l-Eyman ve'n-Nuzûr bölümüdür. Her iki yerde de *es-Sünenü'l-kebîr*'de naklettiği gibi Şâfiî'nin Hafs ile tartışmasını rivayet etmekle yetinmektedir.¹⁴³ Ayrıca Beyhakî'nin diğer bir hadis kitabı olan *es-Sünenü's-sagîr*'de ise bu konuyla ilgili herhangi bir rivayet tespit edilememiştir.

Beyhakî, halku'l-Kur'ân meselesine iman konusuna ayırdığı hadis kitabı *Şu'abu'l-îmân*'da da yer vermektedir. İmanın dördüncü şubesi olarak zikrettiği “Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an ile diğer peygamberlere indirilen kitaplara iman” başlığı altında konuyu ele alan Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât* ve *es-Sünenü'l-kebîr*'dekine benzer bir şekilde halku'l-Kur'ân'a temas etmektedir. Allah'ın kelâmı olan Kur'an'a iman etmek, mu'ciz olmasına ve ondan hiçbir şey eksilmediğine/onun tahrif edilmediğine inanmak gibi hususlara değinildikten sonra emir ile yaratmanın farklı şeyler olması ile “ol” emri üzerinde durulması, Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşmasını içeren âyetlerin zikredilmesi ve önde gelen sahâbilerden Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu gösteren rivayetler nakledilmesi yönüyle *el-Esmâ' ve's-sıfât*'taki yaklaşıma benzemektedir.¹⁴⁴ Devamında ise *es-Sünenü'l-kebîr*'deki gibi ‘Amr b. Dînâr’ın sözüne yer verilip onun sahâbeden ve tâbiînden olan hocaları ile aynı görüşteki âlimlerin isimleri sayılmakta, halku'l-Kur'ân görüşünü ilk defa Ca'd'ın iddia etmesi ve öldürülmesine yer verilmektedir.¹⁴⁵ Fakat bu hususlardan sonra her iki eserden farklı olarak Allah'ın konuşması ve kelâm sıfatı, Kur'an'ın mahlûk olmaması, onun Allah'ın kelâmı olması gibi konuları sanki karşısında biri varmış gibi bazen soru-cevap tarzı şeklinde ele alınmaktadır.¹⁴⁶ Diğer iki hadis kitabına göre Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*'da halku'l-Kur'ân konusuna daha fazla temas etmektedir. Belki de bunun sebebi, her iki eserin sünen

¹⁴² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 21/82-85 (No. 20932-20939). Beyhakî, Kitâbu'l-Eyman kısmında da ‘Amr b. Dînâr ile Şâfiî'nin sözünü nakletmektedir. Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 20/105 (No. 19931-19932).

¹⁴³ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. ‘Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Karaçi vd.: Câmî'atu'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye vd., 1991), 1/191 (No. 343-344), 14/167 (No. 19503).

¹⁴⁴ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 1/326-332. Ayrıca bu eserine atıf yapmaktadır. Bk. Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 1/331.

¹⁴⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 1/332-335.

¹⁴⁶ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 1/335-339.

türü olmasından dolayı içeriğini daha ziyade fikhî hadislerin oluşturması ve *Şu 'abu'l-îmân*'ın ise halku'l-Kur'ân meselesini ele almaya daha uygun olmasıdır.

Beyhakî, halku'l-Kur'ân'a temas etse de ondan önceki muhaddislerin hadis kitaplarında ya hiç değinmediği ya çok az temas ettiği ya da dolaylı olarak ele aldığı görülmektedir. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*'teki Kitâbu't-Tevhîd'e koyduğu bâb başlıkları ile bu konudaki görüşünü yansıtmaktadır.¹⁴⁷ Fakat Buhârî'nin naklettiği rivayetlerin Beyhakî'nin hadis kitaplarındaki gibi doğrudan halku'l-Kur'ân'la alakalı olmadığı görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) hadis kitaplarında ise Allah'ın kelâm sıfatı olduğunu ispat eden birkaç hadis bulunmaktadır.¹⁴⁸ Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Allah'ın kelimeleri ile istiâze edilmesiyle ilgili hadisten sonra "Bu, Kur'an'ın mahlûk olmadığına delildir." demektedir.¹⁴⁹ Taberânî (ö. 360/971) ise el-Fadl b. Dükeyn'den (ö. 219/834) "Kur'an, Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir. Kur'an mahlûk diyen kafirdir." şeklinde bir rivayet aktarmakla yetinmektedir.¹⁵⁰ Bu bilgilere göre mihne olaylarının yaşandığı dönemde ve hemen sonrasında hadis kitabı telif eden muhaddislerin değil de iki asır sonra eser tasnif eden Beyhakî'nin halku'l-Kur'ân konusuna yaklaşımı dikkat çekmektedir. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Muhaddisler, halku'l-Kur'ân konusunu hadis kitaplarında zikretmeyip telif ettikleri başka eserlerinde mi ele almaktadır? Soruya cevap aramak için muhaddisler incelenip günümüze ulaşan eserler dikkate alındığında Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*'de ve Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-'ibâd*'da halku'l-Kur'ân konusuna yer verdiği görülmektedir. Oysa Beyhakî hem hadis kitaplarında hem de diğer alanlarda yazdığı eserlerinde bu meseleye değinmiştir. Ancak *el-Esmâ' ve's-sıfât*'ta halku'l-Kur'ân meselesine geniş bir ayırması, hadis kitaplarında daha az yer vermesini etkilemiş olabilir. Halku'l-Kur'ân konusunun hicrî beşinci asırda Beyhakî özelinde onun yazdığı eserlerde kendisine yer bulduğu görülmektedir.

5. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Cerh-Ta'dîle Etkisi ve Beyhakî'nin Hadis Kitaplarındaki Yansıması

Halku'l-Kur'ân tartışmaları, birçok açıdan toplumda etkisi olmuştur. Bunlardan birini de mihneden sonra Ehl-i hadisin yazmış olduğu reddiye

¹⁴⁷ Bk. Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 144-150; Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 415-428.

¹⁴⁸ Bk. Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 150-151.

¹⁴⁹ Ebû Dâvûd, "es-Sünne", 22 (No. 4737).

¹⁵⁰ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. 'Avdullah b. Muhammed-'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 4/85 (No. 3678).

literatürü, yeni bir tür olan kitâbu's-sünneler, hadis literatürü içerisinde yer alan cerh-ta'dîl, biyografi ve menâkıb kitapları şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁵¹ Beyhakî'nin eserlerinde görüldüğü gibi halku'l-Kur'an meselesine temas eden farklı konularda yazılmış çalışmaları da ilave etmek gerekmektedir.

Hadis tarihinde mihnenin önemli sonuçlarından biri, Kur'an'ı mahlûk olarak kabul eden ya da herhangi bir görüş belirtmeyip tevakkuf eden râvîlerin cerh-ta'dîl açısından durumudur. Çünkü "mihne sürecinde yaşananların en açık etkisi cerh ve ta'dîl ilmi üzerinde olmuştur."¹⁵² Bu durum, râvîler hakkında telif edilen eserlere de yansımıştır. Belli ölçüde subjektif bir karakter arz eden cerh-ta'dîl kriterleri, zaman zaman kişisel husumetlerden ya da mezhebî endişelerden kaynaklanan istisamlara da konu olmuştur. Bu istismanın en açık örneği mihne akabinde yaşanmıştır.¹⁵³ 'Abdulfettâh Ebû Gudde (ö. 1997) bu bağlamda şöyle demektedir:

"Ahmed b. Hanbel'in Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu söylemeye zorlanmasından ve birçok âlimin başını yiyen bahis konusu fitne ateşinin sönmüşünden sonra halku'l-Kur'an meselesi, bilhassa onu kabul edenlerle etmeyenlerin arasını ayıran ölçü olmak gibi uğursuz bir şekle girmiştir. Bu mesele, birçok âlim arasında ihtilaf ve düşmanlık konusu oluşu yanında zamanla âdetâ hadislerin ve isnâdların zayıflıkla ithamına yol açan cerh ve ta'dîl sebeplerinden biri hâline gelmiştir. Öyle ki âlimler, muhaddisler, kadılar, gayet sağlam sika râvîler, halku'l-Kur'an meselesinde görüşünü açıklamayıp tevakkuf ettiği veya ifrat ile tefrite kaçmadan hakikati söylediği için cerh olunmuştur. Cerh-ta'dîl kitaplarında bu türlü tenkide ait çok sayıda misaller bulunmaktadır. Öte yandan bu mesele, bazı insanların düşmanlarına karşı haksız ve ölçüsüzce kullandıkları bir intikam ve iftira vasıtası ölçülerine göre elde ettiği halk itimadını sarsmak için onu 'Kur'an-ı Kerim mahlûktur.' demekle itham etmiştir."¹⁵⁴

Halku'l-Kur'an inancının benimsemesi bir bid'at türü olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Ehl-i sünnet dışındaki Cehmiyye ve Mu'tezile Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmiştir. Böyle bir durumda Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul eden bid'at sahibi râvîlerin naklettiği rivayetlerin nasıl değerlendirileceği önem arz etmekle birlikte bu konuda kabul edileceği ya da edilmeyeceği noktasında farklı görüşler bulunmaktadır.

¹⁵¹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*, 10.

¹⁵² Hüseyin Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkisi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 178.

¹⁵³ Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkisi", 178-179.

¹⁵⁴ 'Abdulfettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi: Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dîl Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 310-311.

Fakat propagandasını yapmayan râvînin naklettiği rivayetlerin kabul edileceği görüşü daha çok benimsenmiştir.¹⁵⁵ Nitekim Zehebî'nin de işaret ettiği gibi mihne döneminde Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul eden râvîler, propagandasını yapmadıkları gibi zorla ve baskıyla bu görüşü ikrar etmişlerdir.¹⁵⁶ Hem Beyhakî'nin hem de diğer muhaddislerin hadis kitaplarında halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen râvîlerin rivayetlerinin bulunması da bunu göstermektedir.¹⁵⁷

Durum böyle olsa da mihne sürecinde ve sonrasında halku'l-Kur'ân görüşünden dolayı pek çok muhaddis ve râvî cerh edilmiştir. Hatta Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848), 'Alî b. el-Medîni (ö. 234/848-49), Buhârî gibi hadis ilminin önde gelen âlimleri de bundan nasibini almıştır. Yahyâ b. Ma'în ile İbnü'l-Medîni, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmelerine karşılık Buhârî'nin "Kur'an'ın Allah'ın kelâmı ve mahlûk olmadığını, fakat fiillerimizin yaratılmış olmasından dolayı Kur'an'ı okuma, yazma vb. fiillerin de mahlûk olduğunu" söylemesi nedeniyle o da tenkidden kurtulamamış ve bu görüşünden dolayı Neysâbûr'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁸ Benzer bir muameleyi Ahmed b. Hanbel ile yakın dostluğu olan el-Hüseyn b. 'Alî el-Kerâbîsî (ö. 248/862) de yaşamıştır. Buhârî gibi o da Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmeyip fiillerin yaratılmış olduğunu düşünmesi nedeniyle tenkidden kurtulamamıştır ki şu sözü bunu göstermektedir: "Bu gençle (Ahmed b. Hanbel) ne yapacağız bilemiyorum. Okuduğumuz Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğunu söylesek buna bid'at diyor, mahlûk değildir desek buna da bid'at diyor."¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî'nin bu görüşü yüzünden onun hakkında olumsuz konuştuğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Halku'l-Kur'ân hakkında görüş belirtenlerin yanı sıra konuşmayıp tevakkuf eden kimseler de tenkid edilmiştir. Meselâ, 'Alî b. Ebû Hâşim el-Leysi (ö. ?) hakkında Ebû Hâtim (ö. 277/890) "Halku'l-Kur'ân meselesinde tevakkuf etti, biz de onun hadislerini almada tevakkuf

¹⁵⁵ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, thk. Hasan 'Abdülmun'im Şilbî (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013), 138-143.

¹⁵⁶ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 11/87.

¹⁵⁷ Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 32-36.

¹⁵⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalanî, *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethu'l-bârî*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût-'Âdil Mürşid (Beyrût: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 2013), 2/551-554.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 12/80; Ebû Sa'îd Hafîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arna'ût-Türki Mustafâ (Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turasi'l-'Arabî, 2000), 7/128.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 3/195.

ettik.” demektedir.¹⁶¹ Dolayısıyla sadece halku'l-Kur'ân görüşünü kabul edenler cerh edilmemiş, aynı zamanda hem Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair herhangi bir fikir belirtmeyenler hem de Kur'an'ın mahlûk olmayıp onunla ilgili insan fiillerinin yaratılmış olduğunu kabul edenler de tenkide uğramıştır.

Halku'l-Kur'ân meselesi, sadece cerh-ta'dîl açısından değil de Ebû Gudde'nin dediği gibi bazı kimseler tarafından böyle düşünmeyen birini kişisel nedenlerden dolayı Kur'an'ı mahlûk olarak kabul ettiğini söyleyip halk ve ulema nezdinde itibarını düşürmek için de kullanılmıştır. Bunlardan biri de *el-Ümm*'ü ihtisâr eden ve aynı zamanda Beyhakî'nin düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Şâfiî'nin talebelerinden Müzenî'dir (ö. 264/878). Onun hakkında Şâfiî'nin usûlünü, fetvalarını en iyi bilen ve mezhebi müdafaa için tartışmalara katılan kişi denilmekte, Şâfiî'nin öğrencilerinden hiç kimsenin kendisini Müzenî'den üstün görmediği ifade edilmektedir.¹⁶² Şâfiî mezhebinde önemli bir âlim olan Müzenî'nin etkisini Beyhakî'nin eserlerinde görmek mümkündür. O, hadis kitapları *es-Sünenü'l-kebîr*,¹⁶³ *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*¹⁶⁴ ile dolaylı da olsa *es-Sünenü's-sagîr*'in tertibinde Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ını esas almıştır. Müzenî, halku'l-Kur'ân konusunda eleştirilerden nasibini almış ve bazı âlimlerin saldırısına uğramıştır.¹⁶⁵ İbn 'Abdülberr'in (ö. 463/1071) *el-İntikâ*'da dediğine göre Mısır ehlinde düşman olan ve rekabet içinde bulunan bazı kimselerin Müzenî'ye “Kur'an mahlûktur.” dediği iftirasını atmışlardır.¹⁶⁶ Ancak İbn 'Abdülberr, devamında bunun her ne kadar doğru olmadığını eklese de benzer bir nakil Beyhakî'nin eseri *Menâkıbu's-Şâfiî*'de de bulunmaktadır. Ebû'l-Kâsım el-Enmâtî'nin (ö. 288/901) dediğine göre insanlar, Müzenî'nin Kur'an'ı mahlûk olarak kabul ettiğini ve kendisine bunu sormak istedikleri belirtmektedir. Rivayetin devamında Müzenî'ye görüşünün sorulduğu ve onun bu konuda konuşmaktan çekindiği yer almakla birlikte Kur'an'ın

¹⁶¹ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim er-Râzi, *Kitâbu'l-Cerh ve'l-ta'dîl*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemanî (Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1941-1953), 6/193-194.

¹⁶² Şükrü Özen, “Müzenî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/246-247.

¹⁶³ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde-Medine: Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, 2016), 1/43 (No. 100).

¹⁶⁴ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*; 1/216 (No. 450).

¹⁶⁵ Fikret Özçelik, “Râvilerin Cerh ve Ta'dîlinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği”, *Din Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, ed. M. Nesim Doru - Ömer Bozkurt (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018), 240.

¹⁶⁶ Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullah İbn 'Abdülberr en-Nemerî, *el-İntikâ' fi fezâ'il-i'l-e'immeti's-selâseti'l-fukahâ*, thk. 'Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: el-Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1997), 169-170.

Allah'ın kelâmı olduğu ve mahlûk olmadığını ifade ettiği belirtilmektedir.¹⁶⁷ *Menâkıbu's-Şâfi'*'nin bir başka yerinde Beyhakî, Müzenî'nin "Kur'an, Allah'ın kelâmıdır ve mahlûk değildir." şeklinde sözünü de iki defa tekrar etmektedir.¹⁶⁸

Aşağıdaki tabloda Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eden râvîler tespit edilmiş ve Beyhakî'nin hadis kitapları *es-Sünenü'l-kebir*, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *es-Sünenü's-sagîr* ile *Şu'abu'l-îmân*'ında onların naklettikleri rivayetlerin sayısına yer verilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimseyen râvîlerin isimlerini belirlerken Taberî'nin *et-Târîh*'i, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i ile İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si esas alınarak güncel çalışmalardan da istifade edilmiştir.¹⁶⁹ Halku'l-Kur'an düşüncesini kabul eden râvîlerden Beyhakî'nin hadis kitaplarındaki rivayetlerinin sayısı şöyledir:

Sıra No	Râvînin İsmi	<i>es-Sünenü'l-kebir</i>	<i>Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr</i>	<i>es-Sünenü's-sagîr</i>	<i>Şu'abu'l-îmân</i>
1	Sa'düveh Sa'îd b. Süleyman (ö. 225/840)	55	9	8	54
2	Ebü Nasr et-Temmâr (ö. 228/843)	5	2	1	5
3	'Alî b. el-Ca'd (ö. 230/845)	79	5	1	29
4	İbn Sa'd (ö. 230/845)	3	-----	-----	-----
5	Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/848)	54	7	6	56
6	'Alî b. el-Medînî (ö. 234/849)	91	20	8	49

¹⁶⁷ Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfi'*, 1/465-467.

¹⁶⁸ Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfi'*, 2/352-353.

¹⁶⁹ Taberî, *et-Târîh*, 8/637-645; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/18-24; Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' 'Abdullah el-Kâdî (Bejrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 6/3-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/208-211. Halku'l-Kur'an görüşünü kabul eden râvîlerin tespit edildiği bazı çalışmalar için bk. Akoğlu, *Mihne Döneminde Mu'tezile*, 143-163; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 387-432; Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 11-128; Özçelik, "Râvîlerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği", 231-240; Şahyar, "Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 38-54.

7	Züheyr b. Harb (ö. 234/849)	117	16	7	29
8	‘Ubeydullah b. ‘Ömer el-Kavârîrî (ö. 235/850)	40	6	4	14
9	Ebû Ma‘mer el-Kâtî‘î (ö. 236/851)	13	1	-----	9
10	İbrâhîm b. el-Münzir el-Hizâmî (ö. 236/851)	33	5	1	26
11	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)	2	1	-----	7
12	Kuteybe b. Sa‘îd (ö. 240/855)	252	24	9	72
13	Seccâde el-Hasen b. Hammâd (ö. 241/856)	2	-----	-----	6
14	el-Hasen b. ‘Osmân ez-Ziyâdî (ö. 242/856)	1	-----	-----	-----
15	Hişâm b. ‘Ammâr ed-Dimaşkı (ö. 245/859)	69	7	4	52
16	İshâk b. Ebû İsrâ‘îl (ö. 245-246/859)	4	2	-----	9
17	Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (ö. 246/860)	6	2	-----	17
18	el-‘Abbâs b. ‘Abdül‘azîm el-‘Anberî (ö. 246/860)	15	2	2	2
19	Muhammed b. el-‘Alâ’ el-Hemedanî (ö. 248/862)	119	12	6	36
20	Muhammed b. Sa‘d el-‘Avfî (ö. 276/890)	10	1	1	2

Bu tablonun dışında sadece *Şu'abu'l-îmân*'da birkaç rivayeti bulunan râvîlerin yanı sıra¹⁷⁰ halku'l-Kur'ân görüşünü kabul edip Beyhakî'nin hadis kitaplarındaki rivayetlerin senedlerinde yer almayan kimseler de vardır. Fakat haklarında çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁷¹

Beyhakî'nin hadis kitaplarından hareketle oluşturulan tabloda görüldüğü üzere o, mihne döneminde halku'l-Kur'ân inancını kabul eden râvîlerin rivayetlerini nakletmekte herhangi bir beis görmemektedir. Râvîlerin naklettiği rivayetlerin miktarındaki farklılığın nedeni, ya rivayet ettiği hadis sayısının azlık/çokluk ya da hadisin yer aldığı eserin türünden kaynaklı olması muhtemeldir. Beyhakî'nin hadis kitaplarındaki farklılıkların sebebi ise eserlerdeki rivayet sayısıdır. *es-Sünenü'l-kebîr*'de yaklaşık 22.000 ve *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*'da takriben 20.000 rivayet varken *es-Sünenü's-sagîr*'de 5.000 ve *Şu'abu'l-îmân*'da ise 10.500 civarında hadis vardır. Beyhakî, hadis kitaplarında sadece halku'l-Kur'ân düşüncesini benimseyen râvîlerin rivayetlerine yer vermekle kalmayıp aynı zamanda onların eserlerinden de istifade etmektedir. *es-Sünenü'l-kebîr*'de 'Alî b. el-Ca'd'ın *el-Müsned*'i ile Yahyâ b. Ma'in'in *el-Cüz*'ünden hadisler rivayet etmekte,¹⁷² yine Yahyâ b. Ma'in'in *et-Târih*'i ile 'Alî b. el-Medîni'nin *İlelü'l-hadis*'inden naklen tenkidlere yer vermektedir.¹⁷³

Beyhakî'nin eserlerinde durum böyle iken kendisinden önceki hadis kitaplarında da aynı sonucu görmek mümkündür. Meselâ, Beyhakî'nin hadis kitaplarında kendisinden en fazla hadis aktardığı Kuteybe b. Sa'îd'den Buhârî 344, Müslim 736, Ebû Dâvûd 202, Nesâ'î (ö. 303/915) 733, Tirmizî 648, İbn Mâce 4 ve Ahmed b. Hanbel ise 225 rivayet tahrir etmektedir.¹⁷⁴ Diğer muhaddislerin Kuteybe'den çok fazla sayıda hadis nakletmesi kabul edilebilir olsa da halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyen râvîleri cerh edip onlardan hadis rivayet etmekten uzak durduğu söylenen Ahmed b. Hanbel'in¹⁷⁵ neredeyse Beyhakî kadar hadis aktarması dikkat çekmektedir.

¹⁷⁰ Ahmed b. Şucâ' (ö. ?), Ebû'l-Avvâm Ahmed b. Yezîd (ö. ?), 'Abdulmun'im b. İdrîs (ö. 228/842) ve Ebû Müslim 'Abdurrahman b. Yûnus el-Müstemlî (ö. 224/838), böyle olup rivayetleri için bk. Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 5/67-68 (No. 3106), 5/447 (No. 3699), 5/450-452 (No. 3703), 9/543 (No. 7072), 6/404 (No. 4405), 7/137 (No. 4781), 9/123 (No. 6367), 0/393 (No. 7682), 12/404 (No. 9641), 13/237 (No. 10255).

¹⁷¹ Bu râvîler için halku'l-Kur'ân görüşünü kabul eden kimselerin isimlerinin sıralandığı eserlere bk. Taberî, *et-Târih*, 8/637-645; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/18-24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/3-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/208-211.

¹⁷² Halil İbrahim Doğan, *Hadis İlmi Açısından Beyhakî'nin (ö. 458/1066) es-Sünenü'l-Kebîr'i* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 334, 343.

¹⁷³ Doğan, *Hadis İlmi Açısından Beyhakî'nin (ö. 458/1066) es-Sünenü'l-Kebîr'i*, 349, 351.

¹⁷⁴ Şahyar, "Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 47-48.

¹⁷⁵ Demirel, *Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 137-140.

Kuteybe dışında Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul eden Sa'dûyeh'ten 3, Yahyâ b. Ma'in'den 20, 'Alî b. el-Medîni'den 68, Züheyr b. Harb'tan 41, Ebû Ma'mer el-Kâti'î'den 19 hadis rivayet ettiği de tespit edilmiştir.¹⁷⁶ Böyle bir durumda Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde halku'l-Kur'ân fikrini kabul eden râvîlerden hadis rivayet etmeyi terk etmesinin onların hadisiyle ihticac edilmeyeceği anlamına gelmediği ve bunun onlara karşı bir kırgınlık, sıkı olan ilişkileri azaltmak manasında olduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹⁷⁷ Hem Beyhakî'nin hem de daha önceki muhaddislerin hadis kitaplarında halku'l-Kur'ân görüşünü kabul eden râvîlerin naklettiği hadislerin bulunmasını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Yoksa Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmesi nedeniyle cerh edilen râvîlerin rivayetlerinin başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hemen her hadis kitabında tahrir edilmesini açıklamak mümkün olmayacaktır. Hadis kitaplarında halku'l-Kur'ân görüşünü kabul eden râvîlerin rivayetlerinin olması, aslında bunun bir tenkid olmadığını ya da muhaddislerin hadis naklinde dikkate almadığını göstermektedir. Bu durum, o zamanki şartlar ve imkânlar çerçevesinde düşünülmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Halku'l-Kur'ân, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren tartışılmaya başlanan ve Müslümanların arasında ihtilafa neden olan konulardan biridir. Kur'an'ı mahlûk kabul edenler ile etmeyenler arasında ciddî tartışmalar yaşanmış, iki taraftan biri duruma göre diğerini karşı çıkmıştır. Mihne sürecinde Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul edenler etmeyenleri tekfir ettiği gibi mihne öncesi ile sonrasında ise Kur'an'ın yaratılmadığını kabul etmeyenler edenleri küfürle suçlamıştır. Halku'l-Kur'ân tartışmaları, hicrî ikinci asrda nispeten kontrol altına alınsa da üçüncü asrın başlarında Abbâsî halifesi Me'mûn, Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü kabul ederek hilafetinin son zamanlarında konuyu devletin resmi politikası hâline getirmiş, sonraki iki halife Mu'tasım ile Vâsık da bunu devam ettirmiştir. Mütevekkil'in halife olmasıyla mihne döneminde insanların ilk olarak sorguya çekildiği halku'l-Kur'ân konusundaki tartışmalar ve mihne uygulamaları son bulmuştur. Bu durum, halku'l-Kur'ân tartışmalarının tamamen kesildiği anlamına gelmemelidir. Çünkü bu süreçten sonra bir müddet devlet makamlarında olmasa da toplumda tartışmaların devam ettiği fakat Mu'tezilî kimselerin Şîî Büveyhîler ile Büyük Selçuklu Devleti zamanında görev almaları nedeniyle zaman zaman konunun resmî olarak yeniden gündeme geldiği görülmüştür. Özellikle Beyhakî'nin yaşadığı dönemde Halife Kâdir-Billah'ın ilan ettiği *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* ile Tuğrul Bey'in Mu'tezilî veziri Kündürî'nin uygulamaları, halku'l-Kur'ân

¹⁷⁶ Şahyar, "Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 38-47.

¹⁷⁷ Şahyar, "Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 53.

tartışmalarının yaşandığının en açık göstergeleridir.

Halku'l-Kur'ân tartışmalarının ortaya çıkışında farklı görüşler olsa da Beyhakî, halku'l-Kur'ân tartışmalarının sahâbe ve tâbiîn döneminde olmadığı kanaatindedir. Ancak 'Amr b. Dînâr'dan naklettiği rivayet dikkate alındığında ve bu konuyu ilk defa Ca'd b. Dirhem'in gündeme getirdiği kabul edildiğinde sahâbe dönemi için kesin bir şekilde olmasa da tâbiîn zamanında bu konunun tartışıldığını söylemek mümkündür. Hatta bazı kimseler, çok kabul görmese de meseleyi Hz. Peygamber zamanına kadar dayandırmıştır. Beyhakî'nin böyle düşünmesinin nedeninin ne olduğu tespit edilememişse de hem 'Amr b. Dînâr'ın bazı sahâbîlere yetişmesi hem de Ca'd'ın yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğuna çelişkili bir durumun ortaya çıktığı görülmüştür.

Halku'l-Kur'ân tartışmalarının sebebi hakkında çeşitli görüşler olsa da dahaziyyede Allah'ın sıfatlarıyla alakalı olduğu ileri sürülmüştür. Beyhakî'nin de halku'l-Kur'ân konusuna geçmeden önce Allah'ın sıfatlarından kelâm vasfına temas etmesi bunu göstermektedir. O, Allah'ın zatında kadim ve ezeli bir kelâm vasfına sahip olduğunu kabul etmektedir. Allah'ın kelâm sıfatının insanları gibi olmayıp sonsuza kadar devam ettiğini benimseyen Beyhakî'nin O'nun melekler, elçiler vasıtasıyla kullarından istediğine sözlerini işittirdiği ve onlarla konuştuğu görüşünde olduğu tespit edilmiştir ki bu noktada Ehl-i hadisle aynı şekilde düşünmektedir. O, halku'l-Kur'ân konusunda Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve mahlûk olmadığı görüşünü kabul etmektedir. Ancak Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Şâfiî ve Buhârî'nin de bulunduğu İslâm âlimlerinin çoğunluğu gibi Kur'an'ı okuma, yazma, ezberleme vb. insan fiilleriyle alakalı hususların ise yaratılmış olduğunu benimsediği sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda dikkat çeken bir durum ise Beyhakî'nin Ahmed b. Hanbel'in de kendisi gibi düşündüğünü ifade etmesi ve onun bu husus üzerinde durmasının tespit edilmesidir. Çünkü Ahmed b. Hanbel'in genellikle bu konudaki görüşünün Kur'an'ın her şeyi ile mahlûk olduğunu kabul etmesi şeklindedir ki Beyhakî, bunun yanlış anlaşıldığını söylemektedir. Ayrıca Kur'an gibi daha önceki kutsal kitapların da yaratılmadığını benimsemektedir.

Beyhakî, halku'l-Kur'ân konusuna Allah'ın isim ve sıfatlarını ele aldığı *el-Esmâ' ve's-sıfât*'ta ve Ehl-i sünnetin inanç esaslarına dair yazdığı *el-İ'tikâd*'da yer vermekle birlikte tasnif ettiği hadis kitaplarında da bazı başlıklar altında temas ettiği görülmüştür. Çünkü bu hususun iki açıdan önemli olduğu belirlenmiştir: Birincisi, mihne sürecinde ve sonrasında telif edilen hadis kitaplarında Beyhakî gibi halku'l-Kur'ân'a temas edilmemesine karşılık onun iki asır sonra konuya değinmesidir. İkincisi ise Beyhakî'nin hadis kitaplarının sünen türü ve dolayısıyla fikhî hadislerin rivayet edildiği eserler olmasına rağmen halku'l-Kur'ân'dan bahsetmesidir.

Ancak bu konunun ilgili başlık altında dolaylı da olsa ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşılık imanın şubelerini ele aldığı *Şu'abu'l-îmân*'da Kur'an'a ve önceki kitaplara inanmakla ilgili başlıkta diğer hadis kitaplarına göre daha fazla halku'l-Kur'an konusuna yer verdiği görülmüştür. Böyle olmasının nedeni, Beyhakî'nin sünen türü kitaplarına göre *Şu'abu'l-îmân*'ın bu konuyu ele almasının daha uygun olmasıdır.

Hadis ilmi açısından mihne sürecinin en önemli sonuçlarından biri, Kur'an'ı mahlûk olarak kabul eden râvîlerin cerh-ta'dîl açısından durumudur. 'Alî b. el-Ca'd, Yahyâ b. Ma'în, 'Alî b. el-Medînî, Züheyr b. Harb, Kuteybe b. Sa'îd gibi önde gelen birçok muhaddis ve râvî, halku'l-Kur'an görüşünü kabul ettiği için tenkid edilmiştir. Hatta Kur'an'ı mahlûk değil de okuma, yazma vb. insan fiillerini yaratılmış olarak kabul eden ile bu konuda herhangi bir görüş belirtmeyen kimseler de cerh edilmiş, ayrıca zamanla bazı kimselerin itibarını düşürmek için Kur'an'ı mahlûk olarak kabul ettiği iftirası da atılmıştır. Ancak Beyhakî'nin halku'l-Kur'an görüşünü kabul eden râvîlerin rivayetlerine hadis kitapları *es-Sünenü'l-kebir*, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *es-Sünenü's-sagîr* ile *Şu'abu'l-îmân*'ında yer verdiği görülmüştür. Beyhakî, eserlerinde bazı râvîlerden çok fazla hadis naklederken bir kısmından az rivayet ettiği tespit edilmiştir. Bu durum, ilgili râvînin naklettiği hadis sayısıyla da alakalı olmakla birlikte Beyhakî, halku'l-Kur'an düşüncesini benimseyen bir râvîden hadis nakledilmesini sakıncalı bulmamaktadır. İçlerinde Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu hadis kitabı tasnif eden pek çok muhaddis de Beyhakî gibi böyle olan râvîlerin rivayetlerine yer vermiştir.

Beyhakî'nin hem Allah'ın kelâm sıfatını hem de halku'l-Kur'an konusunu -bazen kendi değerlendirmeleri olmakla birlikte- genellikle âyetler ve hadisler ile önde gelen âlimlerin görüşlerine yer vererek ele aldığı görülmüştür. Ayrıca Kur'an'ın mahlûk olmadığını ispat etmek için zikrettiği âyetleri karşıt ve aynı düşünceye sahip olan kimselerin de kullandığı belirlenmiştir. Ancak delil olarak naklettiği rivayetlerin bazılarının hem delalet hem de sıhhat açısından problemli bulunduğu tespit edilmiştir. Son olarak halku'l-Kur'an'la ilgili aynı hususları Beyhakî'nin farklı eserlerinde tekrar ettiği de dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybanî. *Müsnedü'l-îmân Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 52 Cilt. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996-2001.

Akgül, Mustafa. *Hadis Tarihinde Mihne*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. Mahfuz Söylemez. 27-71. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Döneminde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
Aydın, Osman. *Akılcı Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü-*
Çorum: Hitit Kitap Yayınevi, 2010.

Aydın, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Şerhu's-sünne*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût. 16 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*. thk. 'Abdul'alî 'Abdulhumejd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Esmâ' ve's-sifât*. thk. Sa'd b. Necdet 'Ömer. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*. thk. Enes Muhammed 'Adnan eş-Şerfâvî. Dımaşk: Dâru't-Takvâ, 2018.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*. thk. Muhammed 'Avvâme. Cidde-Medine: Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, 2016.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî vd. 25 Cilt. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2013.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü's-sagîr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Karaçi: Câmi'atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmi'atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye vd. 1991.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Menâkıbu's-Şâfiî*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1970.

Beyzâvî, Ebû Sa'îd 'Abdullah b. 'Ömer. *Tuhfetü'l-ebâr şerhu Mesâbihi's-sünne*. thk. Nüreddîn Tâlib vd. 3 Cilt. Kuveyt: Vizârâtu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2012.

Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve ashâbi'ta'tîl*. thk. Fehd b. Süleyman el-Fehîd. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Hicâz, 2014.

Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

Câbirî, Muhammed Âbid. *İslâm'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Ced'an, Fehmî. *el-Mihne: Bahsun fî cedeliyyeti'd-dînî ve's-siyâsî fi'l-İslâm*. Amman: y.y., 1989.

Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dâranî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Dârimî, Ebû Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd. *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*. thk. Ebû 'Âsım el-Eserî. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010.

Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Demirel, Serdar. *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halkı'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.

Doğan, Halil İbrahim. *Hadis İlmî Açısından Beyhakî'nin (ö. 458/1066) es-Sünenü'l-Kebîr'i*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Doğan, Mehmet Halife. *Beyhakî'nin "Şuabü'l-İman" Adlı Eserinin Kelâm İlmî Açısından Tetkiki*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî. 7 Cilt. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009.

Ebû Gudde, 'Abdulfettâh. "Halk-ı Kur'an Meselesi: Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri". çev. Mücteba Uğur. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 307-321.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. 'Alî. *Kûtu'l-kulûb fî mu'ameleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. thk. Muhammed İbrâhîm Muhammed er-Radvanî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2001.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. 'Alî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dâranî. 16 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1992.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'il el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: YEK Yayınları, 2019.

Güneş, Kamil. *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bâkallanî ve Kâdî Abdulcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Hanbel b. İshâk, Ebû 'Alî eş-Şeybanî. *Kitâbu'l-Mihne*. thk. Mustafa b. Muhammed el-Hanbelî. Suudi Arabistan: Merkezü Meliki'l-Faysal, 2019.

Hansu, Hüseyin. "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkisi". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. Mahfuz Söylemez. 175-189. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. thk. Hasen 'Abdülmun'im Şilbî. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle Nâşîrûn, 2013.

İbn 'Abdülberr, Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullah en-Nemerî. *el-İntikâ' fî fezâ'ili'l-e'immeti's-selâseti'l-fukahâ'*. thk. 'Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: el-Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1997.

İbn 'Adî, Ebû Ahmed 'Abdullah el-Cürcanî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Mâzin es-Sersâvî. 10 Cilt. Beyrût: Mektebetü'r-Rüşd, 2012.

İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî. *Tebyînu kizbi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-imâm Ebû'l-Hasen el-Eş'arî* -Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin *Mukaddime* ve *Ta'likât*'i ile birlikte-. thk. Enes Muhammed 'Adnan eş-Şerfâvî. Dımaşk: Daru't-Takvâ, 2018.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 16 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419.

İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu'l-Cerh ve'ta'dil*. thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemanî. 9 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1941-1953.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî el-'Askalanî. *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethu'l-bârî*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût-'Âdil Mürşid. 2 Cilt. Beyrût: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 2013.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî el-'Askalanî. *Lisânu'l-mizân*. thk. 'Abdulfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: YEK Yayınları, 2017.

İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. *el-İhsan fî takrîbi Sahîhi İbn Hibban*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût. 18 Cilt. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1988.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanbelî. *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*. thk. 'Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1970.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâ'îl b. 'Ömer ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Gize: Dâru Hicr, 1998.

İbn Mâce, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâletü'l-'Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî. *Lisanu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1414.

İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Atâbekî. *en-Nücumu'z-zâhire fî'l-mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir Hâtîm. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1963.

İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdülhalîm el-Harranî. *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye fî nakdi kelâmi'l-Şi'ati'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Râşid Sâlim. 9 Cilt. Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986.

İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdülhalîm el-Harranî. *Der'u te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Râşid Sâlim. Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Alî el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ'-Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ'. 18 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Alî el-Bağdâdî. *Menâkıbu'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1409.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Alî el-Bağdâdî. *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrukîn*. thk. Ebû'l-Fidâ' 'Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1986.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ebû'l-Fidâ' 'Abdullah el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1987.

Kâdî 'Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen 'Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedanî. *el-Muğnî fî ebvâbi'l-tevhîd ve'l-'adl (Halku'l-Kur'ân)*. thk. Tâhâ Hüseyin vd. Kahire: eş-Şerîketü'l-Mısriyye, ts.

Kâdî ‘Abdülcebbar, Ebü’l-Hasen ‘Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedanî. *Şerhu’l-usûli’l-hamse (Mu’tezile’nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: YEK Yayınları, 2013.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Kılavuz, Ahmet Saim. “Bişr b. Gıyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları -Ashabu’l-Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi-*. Ankara: Otto Yayınları, 2011.

Kırbaçoğlu, M. Hayri. “Allah’ın Kelâm’ı Olması Açısından Kur’an’ın Mâhiyeti ile İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî’nin “Kitâbu’l-Burhan fî Beyanı Haqîqati’l-Qur’an’ı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 427-444.

Kırış, Şemsettin. “Bir ‘Eş’arilik’ Müdafaası Örneği: Beyhakî’nin Kündürî’ye Mektubu”. *V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu (Eş’arilik)*. ed. Mustafa Aykaç vd. 559-564. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018.

Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâdir-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Lâlekâ’î, Ebü’l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen. *Şerhu usûli i’tikâdi Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*. thk. Neş’et b. Kemâl el-Mısırî. İskenderiye: Mektebetü Dâri’l-Basîre, 2001.

Makdisî, Ebü ‘Abdullah Muhammed b. Ahmed eş-Şâmî. *Kitâbu Ahseni’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*. thk. Michael Jan de Goeje. Beyrût: Dâru Sâdır, 1991.

Müslim b. el-Haccâc, Ebü’l-Hüseyn en-Neysâbüri. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdübâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadis, 1991.

Nesâ’î, Ebü ‘Abdurrahman Ahmed b. Şu’ayb. *Kitâbu’s-Süneni’l-kübrâ*. thk. Hasen ‘Abdülmun’im Şilbî. 12 Cilt. Beyrût: Mü’essesetü’r-Risâle, 2001.

Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Özçelik, Fikret. “Râvilerin Cerh ve Ta’dîlinde Dönemsel Farklılıklar: Halku’l-Kur’ân Örneği”. *Din Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*. ed. M. Nesim Doru - Ömer Bozkurt. 225-244. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.

Özen, Şükrü. “Müzenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/246-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özkan, Halit. “Ehl-i Hadis ve Cehmiyye’nin Kur’an-Sünnet Anlayışı -Halku’l-Kur’ân Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme-”. *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. ed. Bünyamin Erul. 159-191. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.

Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Patton, Walter M. *Ahmed Ibn Hanbel and The Mihne*. Leide: E. J. Brill, 1897.

Safedî, Ebû Sa'îd Halîl b. Aybeg. *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arna'ût-Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turasi'l-'Arabî, 2000.

Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahman. *el-Makâsıdu'l-hasene fi beyani kesîr mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Muhammed 'Osmân el-Huşî. Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, 2008.

Sübkî, Ebû Nasr 'Abdülvehhâb b. 'Alî. *Tabakâtu's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1964.

Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 29-57.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Abdülkerîm. *el-Mûlel ve'n-nihâl (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: YEK Yayınları, 2015.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. 'Avdullah b. Muhammed-'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk)*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1960.

Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürcülük ve Halku'l-Kur'ân". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 245-267.

Ya'kûbî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. İshâk. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. 'Abdülemir Mühennâ. 2 Cilt. Beyrût: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2010.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ahmed b. Hanbel (Akaid Konularına Dair Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Ebû Duâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yekdeş, M. Emin. *Ebubekir el-Beyhaki'nin Kelam Sisteminde Allah'ın İsim ve Sıfatları*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Yiğit, Eyüp. *İmam Beyhaki'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mizanu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıdvan 'Arkûsî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.

Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

